

ORD & SAG 11

ISSN 0108-8025

Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet december 1991

Redaktion: Viggo Sørensen
Tekstbehandling: Birte Daugaard Jørgensen
Offset-trykt i 1100 eksemplarer

Genoptrykt 1999 (med enkelte rettelser) i 400 eksemplarer
af HF-trykkeriet, Aarhus Universitet
Layout: Kirsten Lyshøj

INDHOLD:

Forord	2
Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog	3
Jørgen Andersen: Men tho hwa – Jeppe Aakjærs brug af dialektfarve	6
Inger Ejskjær: Skærsat – hjemligt eller indlånt?	17
Et kig ind i værkstedet: JO's spaltekort	23
I. C. Højensgård: Regionalsprog – midtvejs mellem dialekt og rigsmål	24
Viggo Sørensen: Det er d'et, der gør 'et – om stedordet <i>dem</i> i vest- og sønderjysk	44
De jyske hoveddialekter (kort)	52

Forord

Hermed udsendes 11. årgang af Ord & Sag. Som en hilsen til vore trofaste meddelere og til andre der er interesseret i vore dialekter. Men også som en beretning til de bevilgende myndigheder om udført arbejde og lagte planer.

Blandt forfatterne til dette års artikler vil vore faste læsere nikke genkendende til redaktionens egne medlemmer og til vor københavnske kollega, professor Inger Ejsskjær. Nye bekendtskaber er Jørgen Andersen, som underviser i dansk på Århus Købmandsskole, samt I. C. Højensgård, pensioneret overlæge i Kolding. Begge anlægger i deres artikler andre synsvinkler på dialekterne, end man plejer at finde her i Ord & Sag: Jørgen Andersen en litterær synsvinkel, som ligger i forlængelse af hans nylige speciale om Jeppe Aakjærs agitatoriske prosa; I. C. Højensgård en regional sproglig synsvinkel, som han har fået interesse for bl.a. via studiet af Hvetbo herreds tingbøger (fra 1600-tallet), hvor rigsmålsnorm brydes med dialekt.

Og hermed: Glædelig jul og godt nytår. Tak for den interesse og støtte, vi har modtaget i det forløbne år.

Red.

Ove Rasmussen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Arbejdet med Jysk Ordbog er nu i god gænge. I indeværende år har vi redigeret bogstav C og ca. halvdelen af bogstav D – i alt 275 spalter + 24 helsideskort og 40 spaltekort.

I forbindelse med redaktionen er materialet fra ca. 120 spørgsmål fra vore spørgelister blevet gennemarbejdet. På grundlag heraf er der udarbejdet 723 arbejdskort. Til ordbogssamlingen er udskrevet ca. 6000 kartotekskort med oplysninger, der dels hidrører fra spørgelistebesvarelserne, dels fra udskrivning af 31 værker. Da vi normalt har mellem 600 og 1000 besvarelser af den enkelte spørgeliste, vil man forstå, at der ligger et stort arbejde i at gøre disse data tilgængelige for redaktionen – et arbejde, der ikke står i et rimeligt forhold til den sekretærbistand på 30 timer ugentlig, vi har til rådighed. Det er derfor ganske forstemmende, at der ikke kan øjnes muligheder for en udvidelse, men at vi tværtimod kan se frem til en reduktion på grund af nedskæringer i ministeriets bevillinger til sekretærhjælp på universitetet.

Takket være en bevilling fra Aarhus Universitets Forskningsfond er det blevet muligt for os at etablere en “kortbank”, hvor alle de hidtil udarbejdede dialektgeografiske arbejdskort er lagret elektronisk. Det betyder, at en redaktør fra dette fælleslager kan hente relevante kort frem på sin computer til videre behandling og indarbejde evt. supplerende materiale fra det afsnit af ordbogskartoteket, der er under redak-

tion. I kortbanken, der allerede omfatter ca. 2000 kort, lagres i fremtiden alle nye arbejdskort.

Som nævnt i tidligere beretninger regner vi med, at materialeindsamlingen i det store og hele er afsluttet. På et enkelt punkt har vi dog haft dårlig samvittighed, idet vi vidste, at der i Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser i Brede ved København forelå omfattende, men uudnyttede optegnelser fra første halvdel af dette århundrede. Det drejer sig i vid udstrækning om besvarelser af spørgelister vedrørende materiel folkekultur. Ved et besøg i Brede kunne vi efter en gennemgang af dele af dette materiale konstatere, at der findes meget værdifuldt stof, men at vi desværre ikke har økonomiske muligheder for at udnytte det, da det vil kræve en medarbejder udstationeret i København gennem længere tid.

I dagene 28.–31. maj deltog instituttets medarbejdere i “Konferanse om Leksikografi i Norden” arrangeret af Universitetet i Oslo. Leksikografi eller ordbogsvidenskab har efterhånden udviklet sig til en etableret faggren i mange lande. Ved flere universiteter undervises der i faget; ved universitetet i Oslo er der et særligt institut for leksikografi, og i Århus er der ved Handelshøjskolen netop oprettet et professorat i faget. For at styrke ordbogsarbejdet og med henblik på udveksling af erfaringer har danske ordbogsmedarbejdere sluttet sig sammen i foreningen LEDA (Leksikografer i Danmark); og på konferencen i Oslo stiftedes Nordisk Forening for Leksikografi, der skal arbejde for at udvikle praktisk og videnskabeligt ordbogsarbejde i Norden og for at fremme nordisk samarbejde om leksikografi. Allerede i 1983 blev der etableret en tilsvarende international sammenslutning, EURALEX (European Association for Lexicography) – med deltagelse fra mange lande også uden for Europa.

Et samarbejde over landegrænserne frembyder interessante perspektiver for de nordiske dialektordbøger. En sammenligning af det dialektale ordforråd inden for Norden vil være af interesse for såvel sprogvidenskab som kulturgeografi. Der har da også allerede i 1930'erne

været ønsker og planer om at starte et fællesnordisk dialektgeografisk samarbejde, som imidlertid aldrig er blevet realiseret. Det skyldes formentlig især, at forudsætningerne for at deltage var meget forskellige fra land til land. Netop nu er der imidlertid både i Norge, Sverige og Danmark større ordbogsarbejder i gang, som behandler det dialektale ordforråd; det må derfor antages, at der uden meget store ekstraomkostninger kunne etableres en fællesnordisk (eller fællesskandinaviske) dialektordbog. Det er baggrunden for, at Jysk Ordbog har taget initiativ til et møde for medarbejdere ved disse nordiske ordbøger; på mødet, der skal finde sted her i landet i maj 1992, vil man drøfte muligheden for at realisere tanken om en nordisk dialektordbog, der bygger på centrale dele af de nationale dialektordbøger.

Også i år har instituttet besvaret en række forespørgsler fra enkeltpersoner og institutioner. Desuden har instituttets medarbejdere medvirket i to større udsendelser i Danmarks Radio, ligesom man sammen og efteråret igennem har leveret mindre ugentlige indslag til Århus Nærradio om dialektord fra Århuseggen.

Ud over de ordinære driftsbevillinger har vi med tak modtaget følgende bevillinger: Aarhus Universitets Forskningsfond: kr. 35.000 til medhjælp ved etablering af kortbank.
EDB-kapacitetsudvalget: kr. 10.750 til edb-udstyr.

Jørgen Andersen:

Men tho hwa ...

– Jeppe Aakjærs brug af dialektfarve

Under udarbejdelsen af mit speciale om Jeppe Aakjærs sprog og stil i prosa-digtningen havde jeg den glæde at få mulighed for at arbejde på Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning – med deraf følgende adgang til det righoldige bibliotek, samt det enorme dialektmateriale, som befinder sig der. Desuden var personalet meget behjælpeligt med råd og dåd. Nogle af de iagttagelser, som jeg gjorde om emnet, ville jeg uden adgang til instituttet simpelt hen ikke have haft mulighed for at gøre. Jeg skal i det følgende prøve at redegøre for nogle af de undersøgelsesresultater, som jeg fandt mest interessante.

At undersøge, om Aakjær var hjemme i Flydialekten sydøst for Skive (som han var opvokset med og vel mere eller mindre betjente sig af de første 18 år af sit liv) ville være en ret formålsløs affære. At undersøge, om han mestrede det danske rigsmål, ville ligeledes være nyttesløst, når man tager hans uddannelse i betragtning (han havde bl.a. studeret ved Københavns Universitet og været korrekturlæser på Politiken). Hvad der for mig var interessant, var at finde ud af, hvordan han med meget små midler har kunnet dreje en tilsyneladende rigsmåls-tekst, så det for læserens indre øre lyder som den rene jyske dialekt.

Man kunne stille sig flere spørgsmål, fx.:

- hvilke dialektord bruger Aakjær i sine prosatekster?
- i hvilken udstrækning bruger han dem?
- hvad betyder de egentlig?
- hvorfor skriver han ikke bare på ren dialekt eller på rent rigsmål?

For at besvare det sidste spørgsmål først, så har Aakjær faktisk skrevet den største del af sin produktion på rigsdansk. Det drejer sig f.eks. om hans erindringsbøger og hans mange taler.

Blandt hans rene dialekttekster er "Af gammel Jehannes hans Biwelskistaarri" – en sand lækkerbisknen for enhver oplæser af jyske tekster. Man møder heri den underfundige Gammel Jehannes, som fortæller de kendte historier fra Bibelen, fx "Stur Fremmed te Abrahams" og "Methusalem", altsammen på dialekt og tilpasset den begrebsverden, som nu Jehannes har, og som Aakjærs læsere kunne nikke genkendende til.

Om hvem var det så, han ønskede sig som læsere? Ja, det var den jævne mand i Danmark, som ikke nødvendigvis kendte dialekten. Og her ligger også svaret på, hvorfor han ikke skrev mere på ren dialekt, end tilfældet var. Danskerne kunne simpelt hen ikke forstå teksterne. I "Efterladte Erindringer", s.142 siger han:

"Men det kan jo ikke nægtes, at mine bondejydske Bøger er blevet solgt langt ringere end de, jeg har skrevet paa Rigsmaalet. Den jyske Bonde har endnu for lidt Kultur til ret at støtte de Forfattere, der gaar i Breschen for ham og hans Sprog:"

Køberne var få – både blandt dem han kæmpede for, og dem som skulle informeres. Han kunne da vælge at skrive på rigsdansk. Det ville sikre, at langt flere fik kendskab til de sociale forhold, som lå Aakjær så stærkt på sinde. Men hans ønske om at fremme dialektens bevarelse og udbredelse ville så ikke blive tilgodeset.

Aakjær valgte den tredje mulighed, nemlig at skrive fortrinsvis på rigsdansk og så at sige "smugle" dialektord og vendinger ind. Denne metode har mange fordele. Den dialektkyndige vil kunne nikke genkendende til dialektordene og måske opfatte en underliggende dobbeltydighed, medens den ikke dialektkyndige læser vil fornemme, at det er en helt igennem jysk tekst.

Inden jeg går over til at beskrive nogle af de ord, som Aakjær anvender som dialektmarkører, bør nævnes, at han faktisk også skrev to teaterstykker på dialekt: "Livet på Hegnsgaard" (1907) og "Naar Bønder elsker" (1911). Teaterjysk har imidlertid aldrig været en fryd for et jysk

øre – og slet ikke for forfatteren selv, som giver udtryk for sin fortvivelse i "Efterladte Erindringer", s.131:

"Jeg husker min Fortvivelse, da jeg en Aften under de mange Prøver i Holstebro knap havde een Mand, der kunne magte Bondesproget."

Så derfor er begge disse stykker allerede i originaludgaven forsynet med en "østdansk" oversættelse.

Dialektfarvning

I Jeppe Aakjærs forfatterskab er "Vredens Børn" (1904) – hans første rigtige roman, – netop en blanding af rigssprog og dialekt. Aakjær gør det her til sin mission at skildre landproletariatets situation, som han selv havde oplevet den i sin tid som barn og karl på gårdene, før hans boglige uddannelse rigtig begyndte. Man kan kalde ham en slags forkæmper for landlig socialisme. I samme periode skrev han en længere novelle "Paa Aftægt", hvori de ældres (navnlig aftægtsfolkenes) forhold behandles.

I begge de nævnte værker er det tydeligt, at dialog og dækket direkte tale er præget af dialekt, hvorimod forfatterkommentarer og beskrivelser i hovedtræk er på rigssprog. Ved denne fordeling opnår forfatteren, at det ved første øjekast ser ud som en rigssprogstekst. Ved nærmere eftersyn viser der sig en del dialektale træk, uden at det hæmmer forståelsen, for konteksten giver meningen.

Metodens kunstneriske værdi ligger i, at forfatteren ganske langsomt indfører læseren i en sprogstil og -rytme, der efterhånden opfattes som ravjysk, selv om kun en brøkdel af ordene er jyske.

Når skuespillene fik så ringe gennemslagskraft, kan det netop skyldes, at det er vanskeligere for tilhøreren at acceptere et "skuespillerjysk", der lyder fra scenen, end det er ved læsning at lade ens egen indre stemme "lyde" og fortolke teksten. Enhver har en fornemmelse af dialekttone for sit indre øre, og netop ved læsning træder den i funktion. Om så denne dialekttone er "ægte" eller ej, er egentlig ligegyldigt.

Dialektmarkører

"Optagerne rev i Jorden, saa den stented til alle Sider. Deres Næser berørte næsten Mulden. Deres Bagkroppe var løfted i Vejret som kjæmpestore Græshoppers. En Gang imellem meddelte de sig til hverandre gennem en hæs Hvisken som Fugle, der sidder i Mørke og føler, at noget fjendtligt er dem paa Sporet."
(VB.¹ s.139)

I disse linjer anvendes verbet "at stente", som betyder at springe, sprøjte. Ordet står i datid, og her er det tryksvage *e* bortfaldet (ved såkaldt apokope), hvilket i øvrigt gælder for langt de fleste af de svage verber i romanen.

Hvis man blev præsenteret for dette lille citat isoleret fra den øvrige tekst, ville man kunne sige, at det var en jysk tekst, netop på grund af denne apokope. Sætningen kan altså karakteriseres som jysk i bred forstand – blot i kraft af et ord. Men den er ikke egnsspecifik: Man ville ikke kalde citatet for dialekt, højst et dialektfarvet citat.

Adskillige tilsvarende sætninger findes i replikkerne – med kun et enkelt ord, der afviger fra rigssprogsnormen. "*Det er snart den eneste, a ejer, men a har jo endnu, Gud ha Lov og Tak, hele Lemmer*". I denne korte replik viser pronomet *a*, at vi er i Jylland, men ikke hvilken egn af Jylland.

Sådanne enkeltord skal blot – som markører – signalere, at den pågældende person taler dialekt. Så kan replikken i øvrigt være skrevet på rigsmål, uden at fornemmelsen af jyskhed forsvinder for læseren.

Tho

I Aakjærs prosa er der et ord, der træder tydeligt frem som dialektmarkør – ofte helt isoleret. Det er det lille ord *tho*. Da ordet i nogle dele af Jylland er fuldstændig ukendt, gennemgik jeg det materiale om *tho*, som Jysk Ordbog er i besiddelse af, for at få belyst ordets udbredelse

¹ Vredens Børn (Gyldendal 1947); også i det følgende forkortet VB.

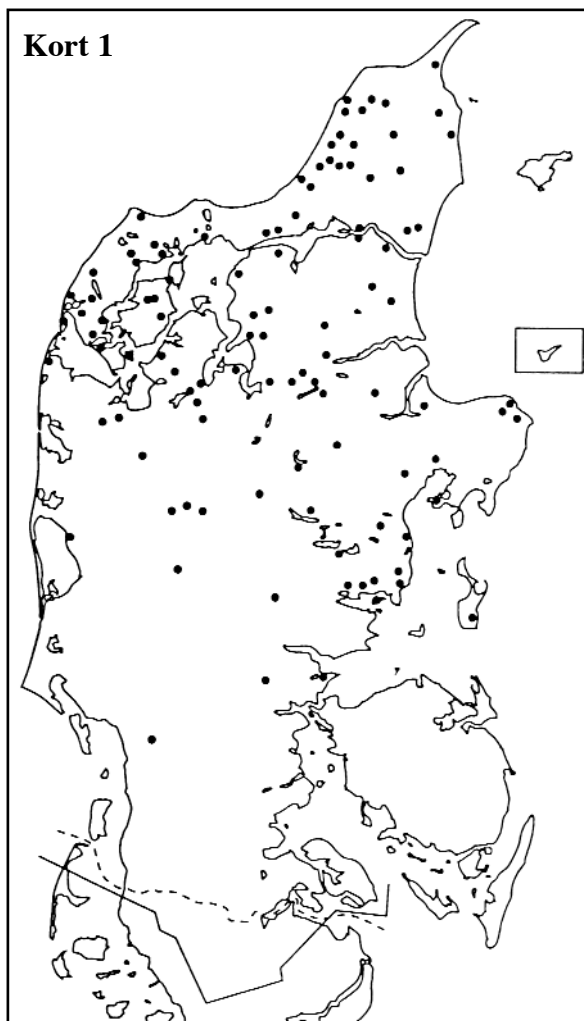
og betydning – og for at afdække, om ordet er specielt hyppigt anvendt på Aakjærs hjemegn.

Kort 1, som er tegnet på grundlag af det nævnte materiale, viser tydeligt, at kendskabet til og brugen af ordet er koncentreret i den nordlige del af Jylland, nord for en linje Horsens – Herning – Ulfborg. Desuden er det kendt på Læsø, Anholt og Samsø. Det er optegnet enkelte andre steder i Jylland (som det også fremgår af kortet), men det kan skyldes, at der trods den mindre rejse- og flyttefrekvens i tidligere tider alligevel er sket en vis sproglig påvirkning.

Tho (i kilderne skrevet på mange måder, f.eks. *to*, *tu*, *thu*, *tø*, *te*; også forbundet med *ih* eller *i*: *ih-to*, *ih-tu* osv.) er en vanskeligt oversættelig partikel – nærmest et udråbsord. Men flere kilder er inde på, at ordet giver sætningen en bestemt bibetydning. E. Andersen skriver således i "Korn og muld er Danmarks guld" (1981):

Han er vel nok en god mand – tho hwa. Dette "tho hwa" siger en hel masse som fx: uanset hvor dygtig en mand har været, anset og respekteret og alle dyder til trods, kan man ikke sige noget bedre om en mand, end han er en god mand.

Efter min gennemgang af Jysk Ordbogs materiale tegner der sig et billede af, at sætninger med *tho*, *ihtho* osv. får en bibetydning af:

Udbredelsen af *tho* oflg. Jysk Ordbogs samlinger (ældre optegnelser og indberetninger, dialektlitteratur mv.)

- glad overraskelse / forundring
- indrømmelse / resignation
- forklaring / undskyldning
- konstatering af selvfølgeligheder.

Som nævnt anvender Aakjær meget ofte *tho* i sine tekster – og ofte som det eneste jyske dialektindslag, så det umiddelbart ser ud til kun at fungere som **dialektmarkør**. Det er jo imidlertid en nærliggende tanke, at han også helt bevidst udnytter de bibetydninger, som – efter Jysk Ordbogs samlinger at dømme – kan ligge i ordet. Hvis det er tilfældet, har han nået det tidligere skitserede mål: at skrive på rigsdansk, så alle – også østdanskere – kan forstå det, og samtidig få nogle typiske jyske underforståetheder med, som kun nord-, midt- og vestjyder helt fornemmer.

Jeg afsøgte derfor de steder i "Paa Aftægt"², som indeholder *tho*, for evt. at kunne påvise nogle af de nævnte bibetydninger.

Tho forekommer i alt 37 gange, og i ca. 75% af tilfældene sker det i **anklagende** eller **forklarende** sætninger, fx: *men tho de har jo taget Klæderne fra mig* (s.100), *Tho du vild, jo endelig, en skuld, afstaa det* (s.11), *Ja, tho Visti har da selv sat æ Hus i hans Velmagtsdage* (s.74). Resten er fordelt i sætninger, der udtrykke **resignation**: *Hvad tho Børn er jo Børn* (s.39), *Men tho han var jo et gammelt Menneske, og det ...* (s.111); **forsoning**: *Naa, naa, bitte Ann! smiskede Smeden lidt forlegen, tho da var det da endelig ikke gjort i nogen ilde Mening!* (s. 45); **afværgende konstatering**: *Ja tho han mener det jo hver Krumme paa en god Maade* (s.7).

Der mangler eksempler på **glad overraskelse**, men det hænger nok sammen med tekstens alvorlige budskab. Sådanne eksempler findes derimod i skuespillene på ren dialekt, fx i "Naar bønder elsker": *Tho det er da æ Søsters Søn* (s.27).

Det ser altså ud til, at der ind i rigssprogssætninger "indsmugles" en dybereliggende mening vha. *tho*. Somme steder tolkes *tho*'et oven i købet i den anførende sætning: *Tho a faar jo Føden, saa kan en jo ett forlang, mer, svarede Edel undvigende* (s.137). I dette tilfælde udtryk-

² Paa Aftægt, København 1907.

ker *tho* en form for resignation. Hun vil ikke hidse sig selv eller andre op, glider lidt af på det ubehagelige, selv om hun godt er klar over, at noget er forkert. Betydningen er noget i retning af: "Ja, det er selvfølgelig rigtig nok, hvad du siger, men man jo endelig også huske på, at jeg da i hvert fald får maden".

Et sted, hvor Kræn Poulsen er blevet spurgt, om han da er syg, siden han ligger i sengen, svarer han: *Ett mer end som du er syg, men tho de har jo taget Klæderne fra mig* (s.100). Der ligger her en skjult anklage og samtidig en forklarende resignation. Hvis han fx havde sagt: "... men de har jo taget Klæderne fra mig", ville det være en åbenlys anklage. Det resignerende ligger i "tho": Kræn har indset, at sådan ligger landet altså, og det er han nødt til at finde sig i, det er der ikke noget at gøre ved.

Det er karakteristisk for Aakjær, at han også bruger *tho* til at kaste et forsonende skær over en ellers nok så barsk udtalelse, fx: *Tho da er du da en sølle jen, kan du ikke taale Løjer!* (s.60). Uden *tho* i denne sætning ville det være en klar anklage; med *tho* er det ment let drillende. Brodden er taget af udsagnet.

Der gives altså ikke nogen standardoversættelse af *tho*. Men det giver altid sætningen en betydningsmæssig drejning, som – afhængig af konteksten – kan forstærke, forklare, formilde, forsoner udsagnet.

Nutidig brug af *tho*

Min undersøgelse af Jysk Ordbogs samlinger vedrørende *tho* gav anledning til, at instituttet i efteråret 1989 spurgte sine meddelere om deres kendskab til *tho*. Svarene viste, at ordet er kendt endnu, og at det stadig anvendes, om end i begrænset omfang. Af de 311 personer, som besvarede spørgsmålet, kendte 140 ordet (45%). Kort 2 viser, i hvilke egne *tho* endnu kendes.

Udbredelsen er næsten den samme som for de ældre oplysninger på kort 1. Der er en koncentration i Midt-, Vest- og Nordjylland. Syd for den tidligere nævnte linje, Horsens–Herning–Ulfborg, forekommer ordet kun spredt. Skulle man tale om en afvigelse, kunne det se ud, som om der er sket en lille udvidelse mod syd. Forklaringen kan være, at der er større mobilitet nu end før og dermed også større mulighed for sproglig påvirkning de jyske egne imellem.

Meddelerne har lidt svært ved at angive betydningen af ordet. Nogle undlader at besvare det punkt, andre kommer med fornuftige bud, hvoraf jeg skal referere nogle:

Udtrykker en vis usikkerhed eller tvivl: bruges vel nok mest af mennesker, hos hvem den vendsysselske utilbøjelighed til at udtrykke sig skarpt og definitivt er særlig udpræget.

Hvis man gerne vil give lidt ret: "Tho de ve a sno't ints, men ..." (= det ved jeg snart ikke, men ...)

Mest brugt af ældre, forsigtige mennesker.

En person, der er lidt betænkelig ved sin besvarelse.

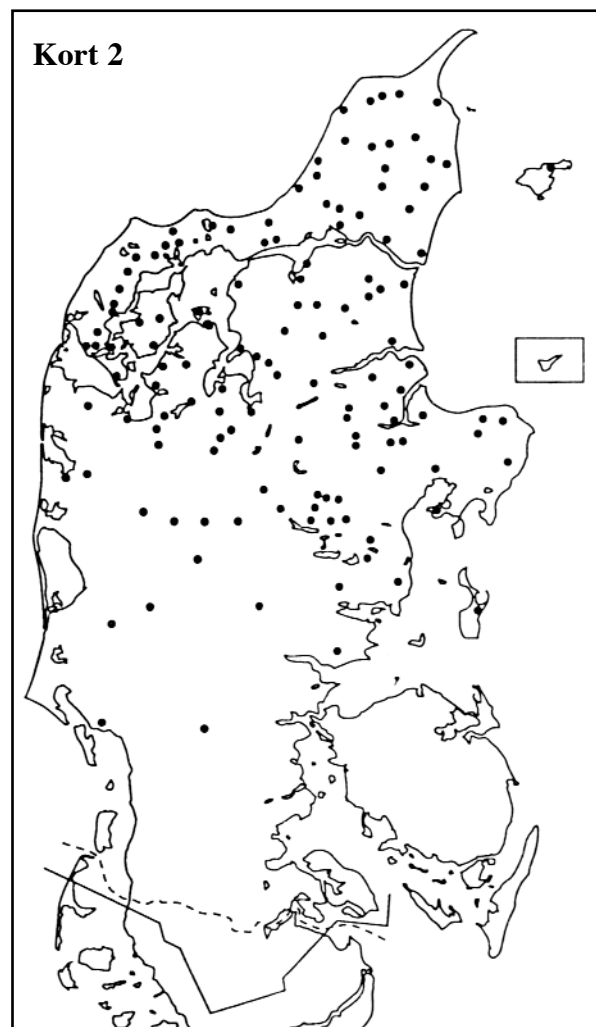
Resignerende.

Forsigtigt indrømmende, fx. "Den sku' Jens ha' hat, men tho han død' jo".

Måske undskyldning for ikke at kunne svare.

Sammenfattende mener meddelerne, at sætninger med *tho* udtrykker: usikkerhed, tvivl, forsigtighed, resignation, indrømmelse, undskyldning, afbødning. Spørgelistebesvarelserne bekræfter også på dette punkt de ældre optegnelser i Jysk Ordbogs samlinger.

Ved at sammenholde de resultater, jeg har fået ved studier i litteraturen, og dem som spørgelisterne giver, vover jeg at komme med denne konklusion: *tho* bruges som en afværgepartikel af den person, som ger-

Udbredelsen af tho ifølge svar på Jysk Ordbogs spørgeliste DB (udsendt 1989 til ca. 400 meddelere)

ne vil udtrykke sig konkret og ligefremt om en problemstilling, men også gerne vil afbøde sit udsagn.

Tho så'n æ de'! Og det er egentlig ikke så sært, for *to* nedstammer i lige linje fra det gammeldanske *thō* (= dog), et ord som i 1400-tallets ansats til rigsmål blev udkonkurreret af det sydfra kommende *dog*.

A eller jeg

Aakjær anvender i sin prosa andre dialektale ord, dels for at antyde den jyske dialekt, dels for at karakterisere sine personer. Det gælder først og fremmest det næsten fællesjyske *a* (= jeg). Ingen personer i "Paa Aftægt" (hverken bønder, aftægtsfolk, smed eller bagerkone) bruger *jeg* – bortset fra gamle Edel, da hun beder sin bøn:

"... Og saa beder jeg fremdeles, at du for Jesu Skyld vil være mig arme synder naadig! Forlad mig alt det, jeg den hele Dag igjennem har fortørnet dig med, enten i Tanker, Ord eller Gjærninger" (s. 125), og "Alt, hvad jeg skal i Verden lide, saa lad mig dog, o Gud, beholde min Forstand!" (s.145).

Bønnen, formentlig lært under præstegangen, ligger for Edel i så høj stil, at det ville være umuligt for hende at anvende *a*. Virkningen udebliver heller ikke hos læseren. Den føromtalte indre stemme vil automatisk læse Edels bøn på et tillært "skolelærer-dansk" (hvor det selvfølgelig hedder *jeg*).

Anderledes forholder det sig i "Vredens Børn", hvor læseren bliver præsenteret for folk fra forskellige sociale lag. Alle personer med en vis boglig uddannelse anvender naturligvis *jeg*. Det gælder for lægen, doktor Koldkur (*Jeg skal være hos Dem om et øjeblik*) og dennes ven fra studieårene, dr. phil. Erik Stegeberg, for pastor Fryd og frue, samt skolelærerne Sørensen og Gydesen. Deres status i det lille bondesamfund forpligter dem simpelthen til at bruge *jeg*. Med få undtagelser anvender resten af personerne *a* – alle dem, der hører til i bondestanden.

Man kunne så tænke sig, at forfatteren vil have læseren til at fornemme, at kun de personer, der siger *a*, taler dialekt, men sådan er det ikke helt. Der er grænsetilfælde.

At proprietær Wollesen taler dialekt, vises tydeligt, fx. i udtrykkene: *en møj dygtig Person; en stø' bovn Karl* = et stykke kraftig karl; *tho det ved da alle og enhver, te han er Far til den første* (VB, s.12). Men at han samtidig står over de andre bønder i social status, ses derved, at han for det første tituleres med *De*, og for det andet bruger *jeg*.

En og anden kunne måske undre sig over, at bønderne, på trods af Wollesens miserable tilstand og hans noget makabre form for morskab med at fodre rotter, alligevel holder fast ved *De*-formen over for ham. Men Aakjær viser derved, at Wollesen ikke hører til i bondestanden. Det samme gør sig gældende ved en anden person, handelsmanden Goj. Han er ikke finere end de andre, men *han er en Indvandrer fra et østligere Herred og hylder derfor ikke denne Egn's Sæd og Skik* (VB, s.56). Der er altså en tydelig opdeling mellem egnens egne beboere fra gårdmænd og nedefter, der bruger *a* – og de andre: dem der er uden for det snævre bondestand, tilflytterne, de fine og uddannede der bruger *jeg*.

*Naar Jeppe Aakjær fylder treds,
saa skjærer Maanen veltilfreds,
mens Gøgen pilrer med sit Kuk
og Hønen dulrer med sit Kluk.
Det sorler over Sallingland
og dumrer bult i Fjordens Vand,
paa Marken pojer Drengen lidt,
da stentet Dug paa Vibefedt,
det skrumler paa den bare Taa
og hwerrer stygt ved Karup Aa.
Det klunker midt i Maaneskin,
det gjalmer ud og skjulmer ind,
da virmer ømt det gamle Hors,
da kraaner Skjæg paa dugget Pors,
da skrusler Hanen paa sit Hjald,
da hwilrer Koen i sin Stald
og Faaret gjepper i sin Eng,
og Pigen rimmer i sin Seng.
Tak, Jeppe Aakjær-Sivensnak,
vi hvister dig en særlig Tak,
fordi du duget har vort Bord
med mærkelige Udsagnsord,
som dels sprang frem fra Bondens Sjæl.
og som du dels har lavet selv.*

Den dialektale herkomst af Aakjærs mange lydmalende ord, især i hans sange, er ofte mødt med skepsis. Ved digterens 60-årsdag 10.10.1926 blev han venskabeligt drillet i Berlingske Tidende med følgende hyldestdigt af Viggo Barfoed. Tegningen har Jensenius stået for.

Maalstræb eller oplysning

Aakjær anvender selv i sine såkaldte rigssprogstekster mange isolerede dialektord. Ikke for at kaste sig ud i "Maalstræberi", som han kalder det i en tale i Casino 14. november 1907, men for at lade "*Jydsken udvide Højdanskens Rammer*". Mange af de emner, som han beskæftiger sig med i sin prosadigtning, foregår jo netop i et miljø, hvor begreberne kun kan beskrives med jyske udtryk. De eksisterer måske slet ikke i rigssproget, eller i bedste fald er den jyske glose mere dækkende – for dem, der forstår betydningen af den.

Mange andre ord end dem, som jeg har fremdraget, peger i retning af, at Aakjær bevidst har anvendt dialektfarvning for at nå målene med sin prosadigtning – dels at gøre hele landets befolkning opmærksom på den fattigdom og nød, der herskede hos den jyske landbefolkning i begyndelsen af dette århundrede, dels at udbrede danskernes kendskab til de jyske dialekters rigdom og "*bringe en Smule Landluft ind i en Literatur, der mere og mere synes at skulle dreje sig om de tre første Rangklasser*".³

³ Jydsk Stævne, Fortalen, 1904.

Inger Ejskjær:

Skærsat

– hjemligt eller indlånt ?

Da jeg for nogle år siden optegnede dialekt på Samsø, blev jeg bl.a. præsenteret for ordet ¹*skjær₁sat*, hvis hovedbetydning er ‘i forlegenhed, knibe’. De fleste af mine meddelere kendte ordet, ligesom det kendes fra flere ældre samsiske kilder, bl.a. i optegnelser foretaget af H.F. Feilberg omkr. 1890. I “Ordbog over jyske almuesmål” henfører Feilberg også – under opslagsformen *skjærsat* – ordet til Thy, Mors og Søvind (et sogn nord for Horsens fjord). Feilberg skriver: “kun i følgende betydning: i knibe med, ilde stedt med”, og han jævnfører ordet med “norsk *skjersett*, sat op på et skær”. – Ved det første møde med dette *skærsat* undrede jeg mig vagt over et sådant ord på dansk grund, da vi jo ikke har skær eller klipper på Samsø! Men også over, at Feilberg ikke tog skridtet fuldt ud og erklærede ordet for et norsk indlån.

Den ældste kilde, hvori Feilberg har fundet ordet, er Schades ord-samling fra Mors 1807, udgivet 1968 under titlen “Bidrag til et jydsk Idioticon”. Side 133 står: “*skjærsat*, skjersat o: ilde bestedt, yderlig forlæggen” – fulgt af to eksempler, hvoraf Feilberg har lavet lidt om på det første, men bringer det andet ordret (i begge tilfælde som vanligt omsat til hans egen lydskrift). Schade antager (i sin “Beskrivelse over Mors” s.341), at førsteleddet i *skærsat* er “Skjær, Klippe”. Da Molbech siden citerer dette sted i “Dansk Dialect-Lexikon” (1841), hedder det slutteligt: “Han [altså Schade] vil udlede det af Skiær, en Klippe”. Ligger der en vis skepsis i Molbechs formulering?

Al skepsis gøres dog til skamme. Det materiale, Jysk Ordbog har samlet om *skærsat*, synes at godtgøre, at ordet – hjemligt eller lånt – faktisk er afledt af ‘skær’. Jysk Ordbogs seddelsamling har yderligere

oplysninger om ordet fra Mors, desuden belæg fra det vestlige Himmerland samt Øster Hanherred (mellem Thy og Vendsyssel), endelig nogle optegnelser fra Hads herred (nord for Horsens fjord). Alt i alt en geografisk udbredelse, der ligger i god forlængelse af Feilbergs oplysninger, jf. kortet ndf. Fra Mors, Thy, Himmerland og Øster Hanherred opgives udtalen *-sât*, medens de østjyske kilder har *-sat*. Og det stemmer godt med, hvordan ordet *sat* (participium) udtales de pågældende steder.

Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning har spurgt om *skærsat* i spørgeliste CG 20. Resultatet heraf er også indplottet på nedenstående kort. Der er nogle oplysninger om ordet fra ovennævnte områder, og der “fyldes ud” med eksempler fra Salling, Ommersyssel – samt det østlige Himmerland. Det sydligste belæg er fra Fruering (på Århus-egnen). Det område, hvor *skærsat* er kendt, strækker sig altså mellem Vesterhav og Kattegat i et overvejende nordvestligt–midtøstligt bælte.

*Udbredelsen af skærsat.
Trekkanterne markerer belæg fra
Jysk Ordbogs seddelsamling.
Cirklerne markerer belæg blandt
svarene på Jysk Ordbogs spørge-
liste CG (udsendt 1980).*

Hvor stammer ordet fra?

Hverken Gammeldansk Ordbog (for perioden 1100–1515) eller Kalkars ordbog (for perioden 1300–1700) har ordet, og – som ovenfor nævnt – kendte hverken Molbech eller Feilberg ældre belæg end Schades (fra 1807). Men Ordbog over det Danske Sprog (ODS) henviser – under *skærsætte* – til to ældre danske eksempler. Det første er en fler-

talsform *schærsætt'* fra vise nr. 32 (Kalmars Erobring I) i "Danske Viser 1530-1630" (udg. 1912-30 af Grüner Nielsen, med ordbog af Marius Kristensen). Ordet bruges – i overført betydning – om de belejrede på Kalmar slot, der ikke som lovet undsættes i tide af den svenske kong Karl: "der de monn' schærsætt' vær oc døden for sig saae". Marius Kristensens oversættelse i ordbogen er kort og godt: "kommet i nød".

I "Festskrift til Evald Tang Kristensen" (1917) karakteriserer Marius Kristensen forfatteren til 'Kalmars Erobring I' – bl.a. med ordene, at denne "nok ynder at lapse sig med sit kendskab til svenske forhold". Men visen er dansk i sprogformen. Og Marius Kristensen giver ingen antydninger om, at *schærsætt'* kunne være et lån fra svensk¹ – vel fordi han fra Feilbergs ordbog er orienteret om ordets brug i jysk.

Alligevel er det tankevækkende, at det eneste eksempel på ordet i Rietz' ordbog over svenske dialekter stammer just fra Kalmar len. Af nyere svenske dialektordbøger har Gotländsk Ordbok ordet², men ikke ordbøger fra Småland, Halland, Blekinge eller Skåne.

Det andet ældre danske belæg stammer fra Moths ordbog (uudgivet, men færdigredigeret i manuskript omkr. 1700), s.421: "Skær-set ... kaldes det skib, som er kommen ind imellem klipper ... – lignelsesviss den som er i stor fare, og derover rådvild." Moths kilder til bogstav S var dels Laurids Olufsen Kok (præst i Røsnæs på Sjælland), dels Henrik Gerner (biskop i Viborg), dels endelig "Hr. Hans i Løsning", det vil sige Hans Olufsen Nysted (præst i Løsning sogn, nær Vejle). Er det en af disse gejstlige, som har indberettet ordet *skærsat*?

Manuskriptet til Koks bogstav S er ikke bevaret, og det samme gælder alle de bogstaver, Gerner står for. Desværre er Hans Olufsen Nysteds renskrift af bogstav S også gået tabt; de bevarede renskrifter (på Det kongelige Bibliotek) af bogstaverne A, dele af B, C og G og hele bogstav V viser ellers, at Olufsen Nysted var en meget fin filolog og

¹ Marius Kristensen markerer i ordbogen svecismer ved at sætte [svensk] eller [svensk?] efter henvisning til belægsstedet.

² I Gotländsk Ordbok (p.886) under *skärsätta* angives betydningen af participiet at være: 'bedragen, narrad' og 'stadd i förlägenhet (om något förråd tagit slut, t.ex.)'

ordbogsredaktør. Moth gav da også hans bidrag karaktererne bonum og optimum [= godt; glimrende].

Dele af andre bogstaver (blandt andet S) ligger imidlertid i kladde i forskellige store manuskriptsamlinger på Det kongelige Bibliotek³, så jeg forestillede jeg mig, at jeg ved gennemgang af disse kladders bogstav S kunne være heldig at finde en oplysning om *skærsat* fra Olufsen Nysteds hånd. Det lykkedes ikke for mig, men det udelukker naturligvis ikke, at den renskrevne, nu bortkomne indberetning kan have indeholdt ordet.

Når Olufsen Nysted⁴ er særlig interessant i vor sammenhæng, skyldes det, at han er norsk født og levede sine første atten år i Trondhjem; i 1682 kom han til København, hvor han i 1685 tog teologisk eksamen. I et brev til Moth beder han denne “undskyldte mig, om jeg nogensteds imod min Villie har faret Vild. Mit Fæderland er Norrig. Ventis derfor, at jeg diss mindre hører ilde, om jeg ej saa liige har truffet en deel danske ords grund-meening”. En sandsynlig ophavsmand til et ord, Feilberg var på nippet til at kalde norsk indlån.

Bevises kan det ikke, at Moths kilde til *skærsat* er Olufsen Nysted⁵. Men man kan vist roligt sige, at de to belæg på ældre dansk *skærsat*,

³ I NykglSaml.484,folio findes (ud over de færdigredigerede bogstaver) i kladde dele af bogstaverne A B C D F G H I L og S, endvidere blandingsoptegnelser i kladde. I NykglSaml.483,folio findes spredte rester af forskellige ordbogsudarbejdelser (nu indbundet sammen med nogle etymologiske studier over græsk og latin) indeholdende udkast til dele af bogstaverne K V U S. I GlkglSaml.784,folio forekommer nogle brudstykker af et ordbogsmanuskript, der er forarbejdet til et påtænkt Lexicon Danico Latinum, altså en dansk latinsk ordbog. Heri findes bl.a. dele af bogstav S bevaret. I GlkglSaml.773 III,folio findes i nogle kladdeagtige supplerende alfabeter dele af bogstav S bevaret. Endelig findes i NykglSaml.483,folio udkast til dele af bogstaverne K V U S.

⁴ Oplysningerne om Moth og hans hjælpere er taget fra Dansk biografisk Leksikon. Laurids Olufsen Kock er sjællænder. Han synes ikke at have “vist noget kendskab til andre nordiske sprog” i sin litterære produktion. Henrik Gerner var sjællænder, levede hele sit voksne liv på Sjælland, før han de sidste syv år af sit liv var biskop i Viborg.

⁵ Man ved jo ikke, om nogle af Moths andre hjælpere kan have leveret mere, end der står på Moths liste, eller om han selv kan have kendt norske ord. Marius Krostensen, der må have været garant for det sproglige stof om Moth i Dansk biografisk Leksikon, nævner, at Moth også havde norske medarbejdere, hvorfor der i ordbogen findes en “del særnorske (ja endog islandske) ord som ikke vides at have været i brug i Danmark”,

jeg har set lidt efter i sømmene, langt fra garanterer, at ordet er dannet på dansk grund.

Kan *skær* betyde *revle*?

Jeg har også undersøgt, om *skær* kan have haft en betydning ‘sandgrund, -revle’ (el. lign.), hvorved ordet *skærsat* kunne blive mere troværdig som en dansk dannelse. Noget sådant kunne Moths ovennævnte forklaring på *skærsat* nemlig godt tyde på, hvis man også tager den latinske del i betragtning: “Skær-set ... kaldes det skib, som er kommen ind imellem klipper. *in syrtes adactus*. ... lignelsesviss den som er i stor fare [etc.]” *Syrtes* er flertal af *syrteis*, der (ifølge Jensen og Goldschmidts latinske ordbog) bruges om “en Sandbanke i Havet tæt ved Kysten ...”. Under opslagsordet *Skær* skriver Moth tilsvarende: “*Skær* ... kaldes en klippe i havet. ... kaldes en sand- eller sten banke, under vandet, som strækker sig langt ud.”

Videnskabenes Selskabs Ordbog (VSO) bd. V (udg. 1848) har under *Skær* ikke nogen betydning ‘sandbanke’, og nogen sådan indgår heller ikke i betydningsangivelsen til ordet *skærsat*: “1) (Egentligen.) Om et Skib, som Stormen eller Strømmen har drevet ind mellem Skærene, eller som selv har drevet ind mellem Skærene, eller som selv har løbet paa Grund. 2) (Figurligen.) Om et Menneske, som er i den yderste Forlegenhed. “Du er hæsligt skærsat, hvis han kommer.” (Høres hyppigen i Nørre-Jylland)”. ODS bd. IXX (udg. 1940) derimod har både betydningen ‘klippe’ og følgende særbetydning: “spec. (nu sj.) om sten- eller sandrevle. Moth S421.” Men til underbygning af særbetydningen har man – ud over henvisningen til Molbech – kun ét citat: “Kutteren har fundet sin Skæbne paa Søren Jessens Sand (ved Fanø) og er forlist paa dette farlige Skær. Pol. 11/9. 1923”. Og mon ikke der blot er tale om en billedlig brug af *skær*?

I hvert fald er der intet i jyske dialektkilder, der så meget som antyder, at *skær* skulle have eller have haft en betydning ‘sten- eller sandrevle’. Ordet er oftest ikke medtaget i ordbøger og monografier. Heller ikke, når der som i Skyum: “Morsingmålets Ordforråd” registreres an-

dre ord for bl.a. strandvolde og sandmiler. Lejlighedsvis medtages den overførte billedlige brug af skær i betydningen ‘vanskelighed, hindring’, se f.eks. Espegaard: “Vendsysselsk Ordbog”. Endelig er der i Bent Jørgensens “Dansk Stednavneleksikon” registreret en del jyske navne, der begynder med *Skær-*, *Sk(j)er-*, men ikke i noget tilfælde angives de at indeholde vort ‘skær’. Heller ikke her er der nogen betydning ‘sten- eller sandrevle’ at hente.

Jeg mangler endnu at nævne, at ODS har et yngre dansk belæg på ordet *skærsat*: “Er der en Kvinde med i Hemmeligheden, saa see Gud i Naade til os; thi da ere vi Alle skjærsatte.” Citatet stammer fra en oversættelse 1861 af Scott: Quentin Durward. Oversætteren er en Adam Ludvig Joachim Moltke, der levede 1805-72, var jurist og fra 1849 “Notarius” ved borgerrepræsentationen. Han var født i Aalborg og blev student sammesteds 1822. Hos ham har brugen af adjektivet formentlig dialektal eller regionaljysk baggrund.

Det korte af det lange

Konklusionen på denne lange redegørelse må være: 1) (det forud kendte faktum) at ordet *skærsat* ikke er gammelt i dansk; 2) at de ældre danske belæg *kan* være lån fra svensk og norsk; 3) at *skær* ikke synes brugt i dansk i betydningen ‘sten- eller sandrevle’ (denne betydning er formentlig også norsk og sluppet med i Moths ordbog, udeladt i VSO, men atter medtaget i ODS støttet af et fejltolket moderne citat); 4) at *skærsat* formentlig er et norsk indlån i nogle nordvestlige og midtøstlige jyske dialekter, sandsynligvis kun i den overførte betydning (‘nødstedt, i knibe’), – men af ordbogsforfattere og dialektologer sat i forbindelse med grundordet *skær*. Meddelerne til Jysk Ordbog har derimod ikke i noget tilfælde “tolket” ordet.

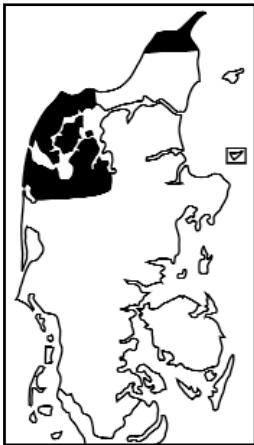
Om de dialekttalende så først har stiftet bekendtskab med ordet under Hans Olufsen Nysteds søndagsprædikener i Løsning, eller om ordet er indkommet ved direkte kontakt mellem danske dialekttalende og f.eks. norske sømænd, det får stå hen.

Et kig ind i værkstedet

Et vigtigt element i Jysk Ordbogs artikler er redegørelsen for ords og betydningers geografiske udbredelse. Ofte kan vi klare os med ret brede områdebetegnelser, som enhver kan gennemskue – først og fremmest dem fra kortet på s. 52. Men når vi skal ned i detaljer, savner vi ofte områdebetegnelser, der er almindeligt forståelige: hvem vil i vore dage forbinde noget med Ommersyssel eller Hads herred? For at lette læserens overblik i sådanne tilfælde eksperimenterer vi i øjeblikket med små oversigtskort i halv spaltebredde, som vist nedenfor i et uddrag af afsnittet bytte – byttel.

²**bytte** v. *byt / by.t / by"t / "by(·)t* (K 1.4) alm.

2) = dele [Vends-N, NVJy, Sall, Hards-N og Fjends-N; spor. i øvr. Nord- og Midtjy; jf. *skifte*] *feskārān by.t feski, som di ha få. t i 4 1/2 lō = fiskerne delte fisken, som de havde fanget, i 4 1/2 lod (ved pilkefiskeri fra Løkken)*. AEsp.VO. 'hæ:r 'ær' ən 'dā:lār i ka by"t = her er en daler, I kan dele. °Torsted. *ska wi by"t ən 'æ'þəl = skal vi dele et æble*. °Torsted. || (i særl. anv.): =

bytte 2 = dele

5) **byttes til (noget)** = skiftes til [NJy, NØJy, NVJy, MVJy; spredt i SydJy-N og MØJy-V; spor. i resten af Jyll] *di 'by"tāst 'te' ā*

bytte 5: byttes til

'drōw ə 'kwarər = de skiftedes til at dreje (egl. drage) kværnen. °Torsted. *De wa lis-som i and'er Skueler ārent sō'n, te æ Pig'er i æ stuer Klaj's sku by'tes te'e ā fæj' ... ən Gång' hæjer tåw' i æ Ug = det var lige som i andre skoler ordnet sådan, at pigerne i den store klasse skulle skiftes*

til at feje en gang eller to om ugen. TKrist.-BT.31. i sa. bet.: **byttes ad** [spor. i Hards-NV og Sall] og **byttes om** [spor. i Midtjy]

bytte·bær s. [spor. i Hards-S og SVJy-N; 1.-sms.led mul. omdannet fra *bølle(bær)* under påvirkning af *tytte(bær)*] = (planten) **blåbær**. *JLange.ODP.II.773.

byttel s. (l/t K 4.8:) *bytāt* fk. el. stof-neutr.

byttel = budding

[Sønderjy-SV; sms. *mel·byttel* også spor. i øvr. SøJy samt i GørdingH; jf. *sakkuk, sætte·kage*; < nty. *mehl·büdel*, ty. *mehlbeutel* = budding, opr. kogt i *beutel* = lærredspose; jf. *Dialektstudier.V.261*] = → *mel·byttel*. || hertil: **byttel·dåse** s. = buddingform. EKWestergaard.DE.14.

bytte·vogn s. = vogn uden forspand; den læses, medens spandet kører med en tidligere læsset vogn. *ØHanH (AEsp.VO.).

bytting s. 1) = *rm.* (om barn af underjordiske) [spor. i Nordjy] 2) = *lille vanskabt person*, som er lidt til en side. *AEsp.VO.

by·tyr s. 1) = *tyr*, der blev holdt af *by·laget i fællesskab*, og som (stedvis endnu i slutningen af 1800-t) på skift blev opstaldet på gårdene; litt.: AFSchmidt.BB. [spor. afhj.; foræld.] *by·mæj'ārān sku tjyr mōq uk få ha'm, der ha'ə by·ty'ri* = bymændene skulle køre mōg ud for ham, der havde bytyren. AEsp.VO. ...

I. C. Højensgård:

Regionalsprog

– midtvejs mellem dialekt og rigsmål

Dialektforskning har som sit vigtige mål at beskrive dialekterne. Dette mål kan siges at være så meget vigtigere nu end tidligere, som dialekterne i dette århundrede rask forsvinder som talesprog. Målet er altså musealt: **opbevaring** (ved båndoptagelser, beskrivelse, lingvistisk behandling o.s.v), ligesom museumsfolk opbevarer og beskriver ting fra tidligere tider. Næsten alle artikler i de hidtil udkomne numre af Ord&Sag er af en sådan karakter, og af allerstørste betydning som “dialekt-museum” er naturligvis Jysk Ordbog og den tilsvarende ordbog over ømålene.

I de senere årtier har dialektforskerne også rettet opmærksomheden mod dialekternes **forandring**. Væsentlig forandring synes først at være sket i det sidste århundrede; indtil da har dialekterne været forbavsende stabile. Peter Skautrup skriver i Det danske Sprogs Historie (III, s.216) under omtale af sproget op til 1870: “Fra middelalderen ... havde det danske bondesamfund levet i ro. ... Dette forklarer, at også dialekterne havde levet i ro”. Et eksempel på stabiliteten finder Boel Bøggild-Andersen ved studium af Skast herreds tingbøger fra 1636-40, hvis dialektale træk som helhed er i overensstemmelse med den stedlige dialekts fremstrædelsesform i optegnelser fra omkring 1900.

Men i det sidste århundrede, og især efter 2. verdenskrig, er der sket en hurtigt accelererende forandring, som vel ender med dialekternes uddøen – med rigsdansk som alles talesprog. Studiet af dialekternes forfald er her i landet først kommet i gang for alvor i de sidste par årtier. Grunden er vel den, at arbejdet med beskrivelse af de genuine dialekter, før de uddør, har været så presserende. Dette kom til udtryk i “Rapport til Det humanistiske Forskningsråd 1974”, hvor dialektinsti-

tutterne satte dette arbejde som deres primære mål. (Kjeld Kristensen 1977-79, s.32). Et forslag fra Dansk Sprognævn om regionalsprog som undersøgelsesobjekt nød ikke fremme (Marie Bjerrum 1975, s.42).

Både dialekternes tidligere stabilitet og deres hensygnen i vort århundrede skyldes naturligvis samfundsforholdene, som uden for byerne tidligere ikke var underkastet store forandringer, men nu præges af livligt samkvem, radio og fjernsyn, flugten fra land til by o.s.v.

Men almindeligvis er det jo ikke det officielle høj-rigsdansk, der nu erstatter dialekterne som talesprog. Nok "lærer" alle rigsdansk i skolen; men det er absolut ikke det samme som at lære at tale rigsmålet. Den proces, at en person opvokset med dialekt går over til at tale rigsmål, er vist egentlig en lige så vanskelig proces som at lære at tale et fremmedsprog. Nogle sprogforskere mener, at ingen kan lære at tale et fremmedsprog fejlfrit, hvis han ikke har lært det før puberteten. Faktum er i hvert fald, at det rigsdansk, som den "dialektfødte" taler som voksen, næsten altid indeholder elementer fra hans dialekt. Sådanne elementer – "træk" kalder sprogforskerne dem – kan være karakteristiske for et stort område (f.eks. den fællesjyske apokope¹), for et mindre område (f.eks. manglede stød i landets sydligste egne) eller for et lille område (f.eks. den specielle accentuation, "melodien", i bornholmsk).

Et rigsdansk talesprog med dialektpræg kalder sprogfolk et **regionalsprog**, fordi det tales i en større eller mindre region. Men også bysprog som københavnsk og ålborgensisk benævnes sådan, uden at der længere kan erkendes en bagved liggende dialekt, som de talende er opvokset med. Så regionalsprog er et noget flydende begreb.

Studiet af regionalsprog

Noget dybtgående feltstudium af dialekternes forandring er som nævnt ikke foretaget her i landet før i de seneste årtier. Men der gives et par tidlige "forløbere", som beskæftiger sig med dialektudtynding, begge på basis af personligt kendskab til den undersøgte dialekt: Anker

¹ Apokope = "afskæring af ende", d.v.s. bortfald af tryksvagt -e i et ords slutning, f.eks. jysk *kom(m)* svarende til rigsmålets *komme*.

Jensen (1898) skriver, at af 385 voksne personer i Åby ved Århus talte 57% jysk dialekt, 17% talte blandingsprog, resten rigsmål. Peter Skautrup (1921) beskriver forskelle i talesprog mellem den ældre og den yngre generation af dialekttalende voksne i Tvis ved Holstebro. Meget senere, men med samme personlige baggrund, behandler Chr. Lisse (1964) nogle lydlige forandringer i ømålene, som skyldes påvirkning fra rigssprogets lokale variant, regionalsproget.

Men det er Inger Ejskjær, som i 1964 med en banebrydende artikel om regionalsprogsforskning i udlandet sætter gang i studiet også af danske dialekters forandring i nutiden. Hun refererer den betydelige udenlandske litteratur om dialektforandring og regionalsprog, som allerede forelå på det tidspunkt; desuden beskriver hun på grundlag af personligt kendskab en vestjysk dialekts forandring til regionalsprog (Vinderup nær Skive). Næsten samtidig beskrev Ella Jensen det århusianske regionalsprog, som hun kendte.

Herefter er der kommet en række betydelige arbejder, baseret på feltstudier: Først Hanne Louise Geist & Mogens Baumann Larsen, der studerede lokalsprog og regionalsprog på Bornholm hos skoleelever i Rønne og tre mindre byer (1974). Dernæst Kjeld Kristensen, der i samme stationsby som Inger Ejskjær studerede variationen i dialekten hos ca. 100 voksne (publiceret i 1977 og 1980). I de to arbejder introduceres moderne indsamlingsteknik, kritisk analyse og statistisk bearbejdelse af båndoptaget materiale. Regionalsprogets påvirkning på dialekten i et nordjysk sogn (Brovst, Øster Hanherred) er undersøgt af Jørn Lund i 1977 og af Kim Bengtson i 1985. I 1977 publicerede Karen Margrethe Pedersen en undersøgelse af skolebørns sprog i Gram (i Sønderjylland).

En gruppe dialektforskere har i samarbejde med lektorer fra Danmarks Lærerhøjskole studeret dialekten i Hirtshals (nær Hjørring) i et stort arbejde (udgivet 1983 under redaktion af Elisabeth Hansen & Jørn Lund). Skolebørns, læreres og forældres sprog belyses fra mange sider, sprogligt og sociologisk; bl.a. behandles spørgsmålet om tospøgethed (med dialekt og regionalsprog). Der er i Hirtshals på det tidspunkt endnu rent dialekttalende, foruden grupper hvor dialekten er

mere eller mindre udtyndet. (I nævnte bog er begrebet regionalsprog grundigt behandlet af J. Normann Jørgensen).

Inge Lise Pedersen har i 1986 publiceret en undersøgelse af unge menneskers holdninger til standardsprog, regionalsprog og dialekt i Vissenbjerg (på Fyn). Talesprogsvariationen i Odder (syd for Århus) er undersøgt af Bent Jul Nielsen & Magda Nyberg (1988 og 1989); specielt undersøgtes forekomsten af “yngre rigsmålsformer” i skoleelevers sprog. Endelig har Magda Nyberg i 1991 beskrevet nogle unge sønderjydere rigsmålstilegnelse; de er alle tosprogede.

I flere af de nævnte arbejder peges der på, at dialekttalende almindeligvis ikke ender med at bruge officielt rigsmål, men “en vestjysk norm” (Inger Ejskjær), “limfjordsdansk eller ålborgensisk” (Kim Bengtson), “Rønne-fint” (Geist & Baumann Larsen) etc. – altså regionalsprog.

Også regionalsprog forandrer sig naturligvis, og det er København der er udbredelsescentrum for sprogforandringerne i hele landet – i formen “yngre københavnsk” (Jørn Lund).

Behandlingen af det materiale, der indhøstes gennem undersøgelser som de nævnte, består almindeligvis i, at man opstiller træk specifikke for stedets oprindelige dialekt, og undersøger hvilke træk der er bevaret, og hvilke der er gået tabt. Resultaterne af de meget forskelligartede undersøgelser er vanskelige at sammenfatte. Men en grov konklusion er, at de dialekttræk, som afviger mest markant fra rigsmålet, i almindelighed forsvinder først. Mere specifikt ser det ud til, at de elementer, som under ét kaldes **prosodi** (dvs. ordstruktur, tryk, stød m.v.), holder sig relativt godt; **lyd-elementer** (rigsmålafvigende udtale af vokaler og konsonanter) bevares eller forsvinder i meget forskelligt omfang; derimod opgives dialektens specielle **bøjninger** relativt let; og hvad angår dialektens særlige **ordforråd**, forsvinder det i takt med de ældre arbejdsprocesser og sociale forhold, ordene betegner.

Det allermest stabile element i dialekten er dog nok den såkaldte **sætningsintonation**, “sprogmelodien”. Når vi så let kan kende en jyde, en fynbo, en københavner o.s.v. på hans tale, selv om han taler rigsmål, så skyldes det jo melodien i hans sprog. Dette element er ofte omtalt i

litteraturen, men ikke indgående behandlet – af den simple grund, at vi (endnu) ikke har et praktisk brugeligt notationssystem. Men Nina Grønnum har i en række arbejder (1981-1989) publiceret undersøgelser af talesprog med elektroniske hjælpemidler, hvorved man kan få en grafisk fremstilling af tonehøjde, sætningstryk m.m. i simple sætninger. Interessante forskelle mellem regionalsprog i nogle danske byer er illustreret her.

Tosprogethed og kodeskrift

I det foregående er talt om overførelse af bestemte træk fra dialekten til rigsmål (regionalsprog), hvilket kunne forlede til at tro, at det enkelte regionalsprog er veldefinerbart. Det er ikke tilfældet. Der er tværtimod altid stor variation, hvad angår dialektale træk i regionalsproget. Ikke alle med samme sproglige og sociale baggrund overfører samme træk fra dialekten til regionalsproget. Ja ikke engang den enkelte person bruger et fast sæt af dialektale træk i sin tale; sprogbrugen er afhængig af, hvem han taler med. Et regionalsprog er altså også på den måde et flydende begreb – ganske modsat dialekten, som har sine helt faste regler for lydforhold, bøjning og sætningsbygning.

Et spørgsmål, som har beskæftiget dialektforskerne, er om regional-sprogstalende er tosprogede, om de skifter mellem to klart adskillelige “koder”: et mere dialektært sprog og et overvejende rigsmållignende regionalsprog. Spørgsmålet er belyst i nogle af de omtalte undersøgelser, og som venteligt påvises en sådan tosprogethed nogle steder:

Mest udpræget i Sønderjylland (K.M.Pedersen 1977 og Magda Nyberg 1991). Her kan man vel ovenikøbet tale om to sæt tosprogethed: sønderjysk dialekt overfor regionalt rigsdansk, og sønderjysk overfor tysk. Denne tosprogethed er som bekendt så stærk, at den også fungerer uden for landsdelen: hvor sønderjyder ellers træffer hinanden, taler de sønderjysk indbyrdes, f.eks. studenterne i universitetsbyerne. Denne sproglige selvbevidsthed har jo en historisk forklaring.

I Hirtshals fandt forskergruppen, at de fleste yngre er tosprogede: de taler en mere eller mindre ægte dialekt samt det regionale rigsdansk. Afgørende for hvordan man taler er, hvem man taler med, i nogen grad også hvad man taler om.

Derimod fandt Kjeld Kristensen ikke, at beboerne i Vinderup var tosprogede: de var grupperet i overvejende dialekt-talende og overvejende regionalsprogtalende. Kodeskift havde ikke væsentlig betydning.

Heller ikke Jørn Lund og Kim Bengtson fandt i Hanherred tegn på tosprogethed hos beboerne. Den sproglige tilstand var kendetegnet ved flydende overgangsformer mellem dialekt og regionalt rigsdansk.

Men naturligvis er der overalt enkeltpersoner, som er tydeligt tosprogede, f.eks. betinget af deres sociale forhold: kommis'en i landsbybrugsen med den meget blandede kundekreds; eller bondestudenten, som taler (regionalt) rigsdansk i universitetsbyen, men ægte dialekt derhjemme på landet i ferierne. En "dialektfødt", som er blevet rigsmålstalende, glemmer vist aldrig sin barndoms dialekt.

Et sydvestvendsselsk regionalsprog

Som et eksempel på rigssprog med dialektale træk (regionalsprog) bringes på de følgende sider uddrag af en båndoptaget samtale fra Saltum sogn (i det sydvestlige Vendsyssel) mellem en 90-årig fader og hans 70-årige søn. Faderen taler en relativt ren dialekt, medens sønnen taler regionalsprog, baseret på faderens dialekt. Jeg har egentlig udskrevet båndoptagelsen med henblik på faderens sprog, som har Jysk Ordbogs umiddelbare interesse; men i denne sammenhæng er det altså sønnens replikker (markeret med et fedt **S**), vi skal se nærmere på – medens faderens replikker udelukkende skal tjene som dialektalt referencepunkt.

Det vil ikke tjene noget formål her at forsøge en udtømmende, statistisk underbygget beskrivelse af sønnens regionalsprog – sådan som fagfolk plejer at gribe sagen an. Ord&Sags læsere vil være bedre tjent med, at jeg peger på et antal træk, som kommer tydeligt til udtryk i de valgte tekstafsnit og kan belægges med enkle eksempler – og allerhelst sådan, at sønnens regionalsproglige og faderens dialektale sprogtræk kan sættes klart op over for hinanden. Når jeg giver eksempler, vil jeg i parentes tilføje oversættelse og linjehenvielse til teksten.²

² Viggo Sørensen (Jysk Ordbog) står for den endelige udformning af de følgende afsnit, som hviler på både hans og mine iagttagelser.

Lydskrift: Jysk Ordbogs, dog:

R = fortunge-r (J.O.: r).

' = stød (J.O.: ' el. ')

Peter og Lars Olsen:

- ...
- 1 **S:** ja - å 'da-ð'u 'så blew 'gift mæ 'mo'r - da fløt du 'en' i 'mo'rs 'hjæm'
 'sò'nt æ lelə 'huwsman₁stè i 'uð₁kantæn a 'mo'sæn - i 'ò·by 'skòw₁æ·ŋ - å
- 3 'de-w'ar jo æn 'sto'r får'an'dreŋ - 'hwa 'sa· 'o·by₁fålkæn får èk'sæmpəl 'te
 din dia'lèkt ... ₁saltoŋ 'hjæ'rmslæ
- 5 **F:** di 'gRij·nt jo 'æ-m'æ - får 'a 'plö·j jo
S: du 'plø·ə - du sku 'uw' å 'plø·
- 7 **F:** 'a sku 'uk å 'plø·
S: 'hwa 'sku-ð'i i 'ò·by
- 9 **F:** 'di sku 'uk å 'plø·w
- ...
- 11 **S:** ja hwò 'sto'r 'war 'èjæn₁domæn dèr'uw·ð
F: we 'bæstæmur - ja· dèr 'war jo 'fij·r å 'ty·w tøjær 'laj' de høt te
 'huksə - mæn dèr wa 'ijŋtj 'ò·ŋt æn tRe tøjær 'laj' 'åp₁dørkə 'jo'r -
- 13 'ræstæn 'de-w'a 'mu's - 'de-w'a 'løŋ' å 'wòj' - 'bæstə 'ha· dè 'hè'r 'kow' å
 'de 'jik da 'gåt nåk
- 15 **S:** ja - 'så 'ha· hon 'åsə nò 'gès
F: 'hon 'ha· 'åsə nò 'jès - hon 'ha· 'fijə 'jès - å 'så sòlt hon
 nò 'jèjsleŋær om 'får'o'ræn - 'a 'tRow'ær hon fæk 'fijə 'kRo·nær pær 'støk -
- 17 'de töt di wa få 'møj' - di wil ha 'pRijsæn 'tRøkə - mæn 'de 'wil
 19 hon gåt nåk 'ijŋtj - hon ha 'bRo'q få 'pæŋæn
- ...
- 21 **S:** mæn 'de lelə 'huws₁manstè 'de ku jo 'ek 'fø·ð æn fa'mil'jə - du war
 'nø't 'te'-å 'tje·n æn smuwl 'pæŋ· we 'sijðæn ₁a
- 23 **F:** 'uw· 'ha - 'de-w'ar a 'nøj' te - å 'de-w'a jo 'let - 'wi 'fæk æn ₁kRo·næs
 'pæ·ŋ
 om 'daw'n
- 25 ...
- 27 **S:** 'så hit do 'åsə 'pò'-å slå 'løŋ'
F: 'så slow a 'løŋ' ja - å 'dè'ə ku a - a 'fæk 'fæm' å 'tRæ·wə 'kRo·nær
 'får'-æ læs - å di mat 'lè's 'òlt 'de-ð'i 'ku - di war jo be'gè'rli -
- 29 dè wa 'åsə 'jæn' 'hèj - 'a 'teŋtj a 'ha· 'tow' 'læs - 'hèj 'tòw' ðe 'hi·lə -

Dialekt fra Saltum sogn (topogr. nr. 1274), Hvetbo herred.
 Indtalere: Peter Olsen, født 1894, og hans søn Lars Olsen, født 1914.
 Optager: Lars Olsen 1984.
 Udskriver: Jens Chr. Højensgård 1991.

Samtale mellem fader og søn

...

- 1 **S:** Ja. Og da du så blev gift med mor, da flyttede du ind i mors hjem,
 sådan et lille husmandssted i udkanten af mosen, – i Åby Skovenge. Og
 3 det var jo en stor forandring. Hvad sagde Åby-folkene for eksempel til
 din dialekt ... Saltum-Hjerimitslev?
 5 **F:** De grinede jo af mig, for jeg ‘pløjede’ jo.
S: Du ‘pløede’ – du skulle ud og ‘pløe’?
 7 **F:** Jeg skulle ud og ‘pløe’.
S: Hvad skulle de i Åby?
 9 **F:** De skulle ud og ‘pløve’.

...

- S:** Ja, hvor stor var ejendommen derude?
 11 **F:** Ved Bedstemor? Ja, der var jo fire og tyve tønder land, der hørte til
 huset, men der var ikke andet end tre tønder land opdyrket jord,
 13 resten det var mose, det var lyng og vand. Bedste havde den her ko, og
 det gik da godt nok.
 15 **S:** Ja, så havde hun også nogle gæs?
F: Hun havde også nogle gæs, hun havde fire gæs. Og så solgte hun
 17 nogle gæslinger om foråret, jeg tror hun fik fire kroner per styk.
 Det syntes de var for meget, de ville have prisen trykket; men det ville
 19 hun godt nok ikke, hun havde brug for pengene.

...

- S:** Men det lille husmandssted, det kunne jo ikke føde en familie. Du var
 21 nødt til at tjene en smule penge ved siden af.
F: Uha, det var jeg nødt til. Og det var jo lidt –, vi fik en kroners penge
 23 om dagen.

...

- S:** Så hittede du også på at slå lyng?
 25 **F:** Så slog jeg lyng, ja, og der kunne jeg –, jeg fik fem og tredive kroner
 for et læs. Og de måtte læsse alt det de kunne. De var jo begærlige.
 27 Der var også een, han – jeg tænkte jeg havde to læs – han tog det hele.
 Men så var det heldigt, han væltede da og splittede hele skidtet (ad),
 29 inden han kom hjem.

mæn 'sɑ̃ war æ 'hèlði - hèj 'wèljtj da å 'splet 'hi:lə 'skitə
'e:n hèj kam 'hjæm'

31

...

S: war-ə 'ij̃t 'no:ə 'mæ han 'ha: æn 'sykəl i 'læsə 'åsə

33

F: jòw 'hèj 'ha: æn 'nyjtj 'sykəl å 'sykəlt dèr'øw'ər å 'sɑ̃'-æn 'da:w,lèjər dèr
wa 'tjy:rən mæ 'hæ:stən - 'sɑ̃ fæk wi 'dæj' 'uw:n i 'læsə - 'dæj' kam 'nè:n

35

'aj'ər 'løn'an å 'dæj' so 'ij̃ntj 'sɑ̃ 'gāt 'uk 'dæj' 'gån' 'dæj' kam 'åp

S: hwò'dan sɑ̃ 'wòw'nən 'uw'ð

37

F: 'ja: - 'dæj' so 'hèlsən 'nåk 'nu:kòn 'splet 'æ - hèj 'wèljtj wes æn 'gån'
'te 'e:n hèj kam 'hjæm' - de bløw jo 'a:wtən 'e:n 'pjåljtjən kam å'stè

S: 'du ha 'ekə 'spo:r 'on't 'a'-æ 'mæ ham

39

F: 'e:kə 'spu'ə - a 'uñtj ham æ 'gāt

...

41

S: 'i fɑ̃'sto'ð å 'ta-ð'e mæ 'gāt hu'mø'r 'dæn' 'gan' - å 'i ku 'unər-
'hòl jèr 'sèl' - dèr war 'eñən 'ra'ðio èlär 'fjærn,syjn'

43

F: ja 'wi ku 'gRij:n æ 'månə 'teñ' - om 'a:wt,neñən ku wi go 'sam'al å
'fɑ̃'-æn kåp 'kafə - å 'ha: wi 'ij̃ntj 'ð'ñtj 'sɑ̃ 'fæk wi æn 'wustə 'mèlma - 'de-

45

w'a 'u'mærkə

S: mæn 'sɑ̃ 'gik 'å:rənə - å di sku 'te'-å dyrk 'mo:sən 'åp - 'de-w'ar i 'netən
'hunrə å 'e'n å 'ty:w - ka ðu 'husk 'hwa 'fålk på 'èj'nən 'sa: te
ðæn e'læn'di i'de' 'sta'tən hæð 'fò'əð

47

F: dèr 'wa 'jæn' de hjèt kRestən 'tomsən 'u:w på 'o:by 'skòw,æ:ñ - hèj 'sò-
- 'nò'-æ ði sku 'tåsi - 'sò' hèj - 'puw' - 'sò' hèj - 'de ka 'ij̃ñ

51

læ sæ 'jòr - 'de war 'u,muw'li - mæn de 'ku læ sæ 'jòr

S: å 'du-w'ar 'mèl'am di 'førstə - 'du war 'e'n 'a-ð'am

F: 'a-w'ar å ði 'føst dè wa 'mæ

53

...

S: å 'si'l om de wa 'hårt 'a:r,bèjðə 'sɑ̃

55

F: jamən 'wi-w'ar 'ò:l 'tijər 'gāt te'pas

S: jè ka 'husk i 'ha: æ 'a:rbès,skuw'r - 'sò'nt æ betə 'træ,skuw'r - 'dè'r
ha i 'ma:lət villa 'sår'qən,frij' 'på

57

F: ja 'de ku wi 'bè'r - å 'dè'ə 'spijst wi wò 'mèl,maər - å 'dRak wòs

59

'kafə å 'snakə - å 'sɑ̃ 'tòw' wi æn 'òr'nli 'skRo' å 'sɑ̃ jik wi 'po'-æn

i'jæn - de 'kne'b 'mæ'-å fɑ̃ 'u,kRasneñ 'sám' 'tijər - a 'ha: æn 'swòq'ər

61

'øwər i 'westə - 'hèj 'røqt 'møj' - 'de 'fæk a ðe 'hi:lə - å 'sɑ̃ ku a

æn'da 'hjælp di 'ajər åsə æ 'betə,kòn 'sám' 'tijər

63

S: jè har 'hø'rt i brugt 'snuw's åsə 'sám' 'tij'ðər

F: 'ja: - 'de-w'a 'ij̃ñ 'gāt

65

S: jè har 'hø'rt æn hi'sto'riə 'om' æn'gan' i 'gik 'på'-æn 'lan' 'ræk i sku

'hjæm' - å 'sɑ̃ 'sa: ðo 'te-m'as 'bon,går - 'gi-m'æ 'li:q æn 'snuw's - 'han

67

'ha: æn 'he'l del 'snuw's å 'du 'to'q æn 'òr'nli 'prij's - å 'sɑ̃ lo ðu ðæn gå

'wij'ðərə te 'he:lə 'rækən - da 'èskən kom te'ba'q te 'man'an - 'sɑ̃-w'ar æn 'tām'

F: wi 'di:lt jo 'om'-ə

69

...

...

S: Var der ikke noget med, (at) han havde en cykel i læsset også?

31 **F:** Jo, han havde en ny cykel og cyklede derover, og så en daglejer, der
var kørende med hestene. Så fik vi den oven i læsset. Den kom ned
33 under lyngen, og den så ikke så godt ud, dengang den kom op.

S: Hvordan så vognen ud?

35 **F:** Jah, den så ellers nok noget korn splittet ad. Han væltede vist en gang
til, inden han kom hjem. Det blev jo aften, inden pjalten kom af sted.

37 **S:** Du havde ikke spor ondt af det med ham?

F: Ikke spor, jeg undte ham det godt!

...

39 **S:** I forstod at tage det med godt humør den gang. Og I kunne under-
holde jer selv – der var ingen radio eller fjernsyn.

41 **F:** Ja, vi kunne grine af mange ting. Om aftenen kunne vi gå sammen og
43 få en kop kaffe, og havde vi ikke andet, så fik vi en oste-melmad. Det
var udmærket.

S: Men så gik årene, og de skulle til at dyrke mosen op, det var i nitten
45 hundrede og en og tyve. Kan du huske, hvad folk på egnen sagde til
den elendige idé, staten havde fået?

47 **F:** Der var en, der hed Kristen Thomsen ude på Åby Skovenge, han sagde:
49 “Nu er de sgu tossede”, sagde han. “Puh”, sagde han, “det kan ikke
lade sig gøre”. Det var umuligt! Men det kunne lade sig gøre.

S: Og du var mellem de første, du var en af dem.

51 **F:** Jeg var af de første, der var med.

...

S: Og selv om det var hårdt arbejde, så –

53 **F:** Jamen, vi var altid godt tilpas.

S: Jeg kan huske, I havde et arbejdsskur, sådan et lille træskur. Der
55 havde I malet “Villa Sorgenfri” på.

F: Ja. Det kunne vi bære. Og der spiste vi vore melmader og drak vores
57 kaffe og snakkede og så tog vi en ordentlig skrå og så gik vi på den
igen. Det kneb med at få udkradsning somme tider. Jeg havde en svoger
59ovre i Vedsted, han røg meget, det fik jeg det hele, og så kunne jeg
endda hjælpe de andre også en smule somme tider.

61 **S:** Jeg har hørt, I brugte snus også somme tider.

F: Ja, det var ikke godt.

63 **S:** Jeg har hørt en historie om engang I gik på en lang række, I skulle
hjem. Og så sagde du til Mads Bundgård: “Giv mig lige en snus”. Han
65 havde en hel del snus. Og du tog en ordentlig pris, og så lod du gå
videre til hele rækken. Da æsken kom tilbage til manden, så var den tom!

67 **F:** Vi delte jo om det.

...

S: Der var også engang, ham I kaldte Wullepeter, han kunne ikke rigtigt
69 få grøften til at passe.

- 71 **S:** dèr war 'àsə ən'gəŋ' 'ham i kalt 'wulə₁pe'tər - han ku 'ijjt 'rèjti
få 'grøftən 'te'-å 'pas
- 73 **F:** nè:j - 'de wa jo 'gal't - de wa 'mæ å 'jæn' te 'wi stak-ən 'åp - 'så tèt
di wi 'ha: æ få 'læt så - så 'de wil hēj 'àsə te - å 'så 'si:n hēj wa
så 'far-ə - 'så bløw-ən jo få 'bre' få 'òwən - 'så ka-ən jo 'ijŋ kom
- 75 'te'-å 'pas i 'buj'ən - de wa få 'møj' - 'så sku wi 'te'-å mòl-ən 'åp -
'så 'sò: 'pe'tər - 'puw' 'ha - 'sò: hēj - a hò stokən ən 'tijtj 'me'tər få
'bRe' - 'sò: hēj
- 77 **S:** de wa 'tij' sænti'me'tər på 'hwè'ə 'sij
...
- 79 **S:** mæn æftər'hån'ðən 'så wa dèr 'gra'wə ən 'mæn'ðə 'grøftər i 'mo:sən -
i be'gønt jo 'àsə fra 'øst₁siðən - fra 'tyl₁strop
- 81 **F:** 'dè'ə be'jønŋt di jo å 'frè:s - di ha 'tjøbt 'tow' 'stu:ə ma'skij'nər i 'tysk₁laj
- 'sò'nt æ pa 'brugt 'nu:n - di kalt dæm 'frè:sər
- 83 **S:** de wa altså æ par 'mèj:əð 'sto:r 'trak₁torər
F: 'de-w'ar æ pa 'stu:ə 'trak₁torər - å 'så-w'a ðè 'stu:ə 'hyw'l - a ku 'nåk
85 'sto 'ræt 'e:n 'i'-æ 'hyw'l - 'a'-æ ði 'hè'r 'hujər å 'tow'-å hal'fjès
sænti'me'tər - å 'a ku 'gåt sto 'ræt 'e:n i 'sò'nt æ 'hyw'l - mæn dè
sku jo 'nu:n ma'skij'n₁kraft te 'sò'nt ən 'jæn' - å 'så-w'a ðə 'sò'nt æ
87 apa'ra't dè 'ba'q (?) 'we de 'snur:ə å 'hakə
...
- 89 **S:** - ja 'vi blew 'let får'styr'ə - dèr kom en 'na:bo får'bij' - å 'de'-ær 'tit di
komər 'en' 'får'-å 'få'-ən 'sluð'ər - 'vi-w'a 'we'-å 'snak 'om' 'da-ð'o blew
91 lokə 'en' 'a-ð'ən 'hè'r 'læm' 'uwð i 'køknə 'we-ð'ən 'hè'r gaməl 'ko:n - du
blew lokə 'en' i 'skår₁ste'nən - hwò'dan 'wa-ð'e 'dè'r 'e:n
- 93 **F:** 'de jik da 'gåt nåk 'en' 'te' hon be'jønŋtj å 'ra:q i kom'fyj'rə - 'de
ha 'hon jo ... 'a 'bånkə på 'læm'ən - 'dæj' wa 'lut - 'hon høt
95 'e:n 'teŋ' - å 'gnistərn 'di 'kam - 'så 'teŋtj 'a - 'dè'r æ 'ijŋtj 'ò:ŋtj ən
å 're: sæ - 'så sætər 'a 'uwn 'uk å 'skåstjèn - a ku jo 'nåk go
97 'åp 'sò'nt mæ 'Rø'qən å 'knè'ərn - så ku a 'li:q slæp mæ i'jæm'əl
'nè'ə a sat 'armən 'uwn 'uk - 'så 'kam 'a 'uwn uk - å 'så 'ste'q 'a 'ni'ə æ
99 'ta'qə
S: 'så-w'a 'skår₁ste'nən 'rænsə
- 101 **F:** 'hon bløw jo få'skRækə de'hè'ə gaməl 'ku:n - jamæn 'gu - 'hwa
komər do 'fRå - 'sò: hon - 'a komə ða 'uk å 'skå₁stjèn - 'sò: 'a
- 103 **S:** dær sku 'ekə rænsəs 'me:r 'skår₁sten 'dè'r så - 'du 'fik din 'kro:n
F: 'a 'fæk 'kRo'nən ja - å 'så 'skRe' 'a'-i₁jæn 'te-ð'e 'næst - 'a smut
jo 'lånş æ 'ta:q₁rø:qneŋən - 'de-w'a 'gåt nåk
- 105 ...
- 107 **S:** 'fål'k 'snakər 'säm̄ti 'om' di 'go: 'gaməl 'da: - 'wa-ð'i 'nu så 'go: -
'du har jo 'prøw'ə ðæm 'på-ð'in 'èj'ən 'kråp
F: ja: - a 'wè'-ə sku 'ijŋtj ... a tèt a 'ha:-ə 'liså 'gåt
109 'dæj' 'gån' - a war 'ò:l 'tijər 'gåt te'frès - de ku jo 'nåk blyw 'mø:rk

F: Nej, det var jo galt. Det var mig og een til, vi stak den op. Så syntes
71 de, vi havde det for let så. Så det ville han også til. Og så siden han var
73 så færdig, så blev den jo for bred foroven. Så kan den jo ikke komme
75 til at passe i bunden, det var for meget. Så skulle vi til at måle den op.
Så sagde Peter: “Puh ha”, sagde han, “jeg har stukket den ti meter for
bred”, sagde han.

S: Det var ti centimeter på hver side!

...

77 S: Men efterhånden, så var der jo gravet en mængde grøfter i mosen, –
I begyndte jo også fra østsiden, fra Tylstrup.

79 F: Der begyndte de jo at fræse. De havde købt to store maskiner i Tysk-
land, sådan et par brugte nogle. De kaldte dem fræsere.

81 S: Det var altså et par meget store traktorer.

F: Det var et par store traktorer, og så var der store hjul. Jeg kunne nok
83 stå ret inden i et hjul – jeg er de her hundrede og to og halvfjers
centimeter, og jeg kunne godt stå ret inden i sådan et hjul. Men der
85 skulle jo nogen maskinkraft til sådan en. Og så var der sådan et
apparat, der bag (?) ved, der snurrede og hakkede.

...

87 S: – Ja, vi blev jo lidt forstyrret. Der kom en nabo forbi, og det er tit de
kommer ind for at få en sludder. – Vi var ved at snakke om, da du blev
89 lukket ind ad den her lem ude i køkkenet ved den her gamle kone, du
blev lukket ind i skorstenen. Hvordan var det der inde?

91 F: Det gik da godt nok, indtil hun begyndte at rage i komfuret. Det
havde hun jo ... Jeg bankede på lemmen, den var lukket. Hun hørte
93 ingen ting. Og gnisterne de kom. Så tænkte jeg: Der er ikke andet end
at redde sig, så sætter jeg oven ud af skorstenen. Jeg kunne jo nok gå
95 op sådan med ryggen og knæene. Så kunne jeg lige slippe mig igennem,
når jeg satte armene oven ud. Så kom jeg oven ud, og så steg jeg ned af
97 taget.

S: Så var skorstenen rensed!

99 F: Hun blev jo forskrækket, den her gamle kone. “Jamen, gud, hvad kom-
mer du fra?”, sagde hun. “Jeg kommer da ud af skorstenen”, sagde jeg.

101 S: Der skulle ikke renses mere skorsten der så. Du fik din krone.

F: Jeg fik kronen, ja, – og så skred jeg igen til den næste. Jeg smuttede
103 jo langs ad tagrygningen. Det var godt nok.

...

S: Folk snakker sommetider om de gode gamle dage. Var de nu så gode?
105 Du har jo prøvet dem på din egen krop.

F: Jah, jeg ved det sgu ikke ... Jeg syntes, jeg havde det lige så godt
107 dengang. Jeg var altid godt tilfreds. Det kunne jo nok blive mørke
tider, men de kunne jo også overvindes. Det var bare at spytte i næver-
109 ne, og så tog vi fat igen ... Men nu har jeg det på det grønne – nu er

- 111 *'tijər - mæn 'di ku jo 'åsə 'ðwər₁wejəs de wa 'ba:rə å 'sput i 'næwærn*
å 'så tow wi 'fat i'jæn ... mæn 'nò 'hò'r a æ 'på-ð'e 'grönə - 'nò ær
a 'på-ð'e 'gRö'n 'gRe'n - 'nò ser a å 'hò'r-æ 'gåt - 'a 'hò'r æn døjli
 113 *'lèj'lihjè å 'fø'n komer 'ej' æ 'lo-kə 'dø'r - ha' a 'nè'r 'sò' -*
'dæj' 'komər frå 'pan'₁dRop 'hè'ə 'åp 'hwè'ə 'mèja
- 115 *... S: 'næj' - 'nu har vi 'få'əd æn 'snak om 'gaməl 'da'ə - vi æ 'åsə kāmən 'åp*
te 'nu₁tij'ðən - å 'du har 'åp₁le'weð 'mèjəð 'i ðin 'lan' 'tij'ð - 'du'-æ 'gåt
 117 *på 'wèj' 'te'-å 'bli'w*
'e'n å hal'fæm's - å 'hèl₁breðə æ tel'frès₁stel'anə
- 119 *F: 'de'-æ så 'gåt - a ska te 'sku:l i 'ætəmèja - 'så fo wi 'kafə - å 'så*
wijsə di nò 'lyjsbeleðər å 'sò'nt 'jit å 'ò'ntj - å 'så sku wi wes (?)
spel 'kòrt - å 'så'-æ 'dæj' da 'snò't 'go'ə
S: 'ja - mæn de ka 'ske' vi en 'anən 'gan' ka 'fò'-ən 'snak 'om' 'et èlær
'anəd - 'nu ka vi jo 'så 'slut 'få-ð'an 'hè'r 'gan'

Prosodi

Et af de bedst bevarede dialekttræk i sønnens sprog er **apokopen** (jf. note 1). Eksempler kan gribes i flæng: *tje'n* (tjene, 21), *ty'w* (tyve, 45), *e'n* (inde, 90); *dyrk* (dyrke, 44), *husk* (huske, 54), *pas* (passe, 69), *slut* (slutte, 120); *gaməl* (gamle, 89), etc. I et tilfælde som *fløt* (flyttede, 1) udgår dialektformen fra en ældre form på *-te* (**fløtə*, svarende til hvis rigsmålet havde datidsformen *flyt-te* i stedet for *flyttede*). I flere tilfælde, hvor sønnen mangler apokope, er han stadig i overensstemmelse med sin barndoms dialekt: *betə* (bitte, 54), *he'lə* (hele, 66), *åsə* (også, 24) – ord, der også på vendelbomål ender på *-ə* ligesom faderens gentagne *kafə* (kaffe, f.eks. 42). Det samme gælder de mange datids- og fortidsformer, som ender på *-ə*, men herom senere (i afsnittet om bøjningsformer). Derimod er sønnens *hunrə* (hundrede, 45) udtryk for rigsmålspåvirkning – jf. faderens *hujər* (83) – og det samme gælder *-ə* i nogle dialektfremmede gloser: *mæŋ'ðə* (mængde, 77), *tel'frès₁stel'anə* (tilfredsstillende, 115) etc.

De forlængelser af ordets trykstærke vokal, som apokopen ofte har medført

111 jeg på den grønne gren, nu sidder jeg og har det godt. Jeg har en dejlig
lejlighed og føden kommer ind ad lukkede døre, havde jeg nær sagt,
den kommer fra Pandrup herop hver middag.

...

113 S: Nej. – Nu har vi fået en snak om gamle dage. Vi er også kommet op
til nutiden. Og du har oplevet meget i din lange tid. Du er godt på
115 vej til at blive en og halvfems, og helbredet er tilfredsstillende.

F: Det er så godt. Jeg skal til skole i eftermiddag. Så får vi kaffe, og så
117 viser de nogle lysbilleder og sådan et og andet. Og så skulle vi vist (?)
spille kort. Og så er den dag snart gået.

119 S: Ja. Men det kan ske, vi en anden gang kan få en snak om et eller
andet. Nu kan vi jo slutte for den her gang.

ligger i de fleste andre jyske dialekter og i en del regionaljysk): *lan̩*
(lange, 114), *pæŋ* (penge, 21) – jf. faderens *pæŋ* (22).

Alene disse træk (apokope og “erstatningslængde”) karakteriserer sønnens sprog som jysk regionalsprog. Men også vendelbomålets særlige stød-forhold er ret velbevarede hos sønnen. Der er f.eks. talrige eksempler på det såkaldte “**enklisestød**”, dvs. at der på overgangen mellem et kort trykstærkt ord, der ender på vokal, og et efterfølgende kort tryksvagt ord fremkommer stød. Også her kan man gribe i flæng i teksten: *'da-ð'u* (da du, 1), *'de-w'ar* (det var, 3), *'te'-å* (til at, 21), *'a'-æ* (af det, 37). At sønnen på dette punkt følger faderen, kan læseren let overbevise sig om.

Et særlig træk for vendelbomålet (og nogle få andre nordjyske dialekter) er mangelen på længde og stød i forholdsord og andre småord, når de står alene og trykstærkt: *we 'sij·ðan* ₁*a* (ved siden af, 21; i rigsmålet hedder det ... *'a'*), *'ma·læt* ... *'på* (malet på, 41). Også her følger sønnen sin faders sprogbrug.

Hvad angår jyskens manglende stød i ord, der ender på stemt + u-stemt konsonant, kan der findes et antal eksempler i sønnens replikker, f.eks. *uðkantən* (udkanten, 2; i rigsmålet udtales det *-kan'tən*), *fålk*

(folk, 45), *be¹gønt* (begyndte, 78). Men også – lidt færre – eksempler på rigsmålspåvirkning: *fål¹k* (104), *hal¹fæm's* (halvfems, 115).

Efter *i*, *y*, *u* er stødet i ægte vendelbomål ofte erstattet af *-tj* eller *-k* (ved såkaldt “klusilspring”). Dette dialekttræk har sønnen helt opgivet. Han siger *uw'(ð)* (ud, 6, 34), *tij'* (tid, 75), medens faderen på gammel dialekt siger *uk* (7, 94), *tijtj* (74) m.v.

Rigsmålsafvigende **tryk** finder man adskillige eksempler på i sønnens replikker. Han betoner på bedste jysk – og lige så konsekvent som faderen – den indledende præposition i forbindelser som: *'we-ð'æn 'hè'r gaməl 'ko:n* (ved den her gamle kone, 89), *'om' di 'go' 'gaməl 'da'* (om de gode gamle dage, 104). Han siger *'trak₁torər* (traktorer, 81 – én linje før faderen bekræfter dette som dialekt). Endelig har han flere steder bevaret en nordjysk tilbøjelighed til svækkelse af trykket på sidsteleddet af sammensætninger (med deraf følgende tab af evt. stød,) så det hedder *'èjən₁domən* (ejendommen, 10), *'bon₁gå'r* (Bundgård, 64), *'unər₁hòl* (underhold, 40) – modsat rigsmålets *-₁dom'æn*, *-₁gå'r*, *-₁hå'l'*. Ligesom hans *'skår₁sten* (skorsten, 101) er et regionalsprogligt ekko af faderens *'skåstjèn* (94).

Til slut et par ord om **sætningsintonationen**. Den er som nævnt vanskelig at beskrive metodisk. Men jeg, som fra barnsben kender Saltumdialektens intonation, hører den uændret videreført i sønnens regionalprog. Og det er formentlig en medvirkende årsag til, at dialektens tryk- og stødforhold har holdt sig så intakte hos ham.

Lyd

Af dialektens **konsonanter** er *w-*, *hw-*, *hj-* og *ð-* i begyndelsen af ord (svarende til rigsmålets *v-*, *j-*, *d-*) bevaret uændret i sønnens sprog: *war* (var, 20 mv.), *wèj'* (vej, 114); *hwa* (hvad, 3 mv.), *hjæm'* (hjem, 1); *ka ðu* (kan du, 45) – for at nævne nogle eksempler i flæng. Disse forlyd er stærkt medvirkende til, at sønnens regionalprog opfattes som nordjysk.

Derimod finder man ingen af dialektens øvrige rigsmålsafvigende konsonanter bevaret. F.eks. udtaler sønnen *r* som i rigsmål, f.eks. *kro:n* (krone, 101) – i stedet for at bruge faderens dialektudtale *kRo:nən* (102;

med et snurret tungespids-*R* næsten som i engelsk). Sønnen har heller ikke det let genkendelige “våde” *t* (dannet med tungen mod tændernes bagside), som hører hjemme i alle dialekter nord for Limfjorden. Faderen bruger det fast; det er bare ikke markeret i teksten.

Vendelbomålets øvrige stærkt iørefaldende afvigelser fra rigsmålets konsonanter er også opgivet i sønnens sprog. Han bruger ikke *tj-* og *j-* (svarende til rigsmålets *k-* henholdsvis *g-*) foran *i*, *y*, *e* og *ø*. Hvor faderen endnu udtaler *jès* (gæs, 10) og *jik* (gik, 14), er sønnen gået over til at sige *gès* (15) og *gik* (63); og medens faderen siger *tjòbt* (købt, 79), bruger sønnen i et ord med samme optakt udtalen *kòknə* (køkkenet, 89).

På tilsvarende måde har sønnen opgivet vendelbomålets *-ntj* (el. *-nt*), *-ltj* (el. *-lt*), samt *-j* i slutningen af ord (svarende til rigsmålets *-nt*, *-lt*, *-nd*). Medens faderen siger *be¹jòntj* (el. *-¹jònt*) (begyndte, 91 hhv. 79), er det hos sønnen blevet til *be¹gønt* (78); og til faderens *kalt* (kaldte, 80) svarer sønnens *kalt* (68). Faderens vendsysselsk-klingende *ej'* (ind, 111), *hèj* (han, 27), *hujər* (hundrede, 83) har sønnen tilnærmet rigsmålet med formerne *en'* (1), *han* (65), *hunrə* (45). Ud over disse ord, som begge bruger i teksten, kan man finde mange tilsvarende eksempler. Lidt for sig selv går ordet “ikke”, som i faderens dialekt hedder *ijntj* eller *ijn*, og som i sønnens regionalsprog kan antage adskillige former på vejen mod rigssprogsudtalen: *ijtj* (68), *ijt* (30), *ek* (20), *ekə* (37 – i øvrigt undtagelsesvis med afsmitning på faderen i næste linje: *e:kə*).

Et sidste dialektalt konsonantræk, sønnen har distanceret sig fra, er bortfaldet af *-ð* i slutningen af ord. Faderen siger på godt vendelbomål *fø·n* (føden, 111) og *¹mèl₁maər* (melmadder, 56), medens sønnen i ord af samme opbygning har overtaget rigsmålets *-ð*: *-siðən* (78), *sluð'ər* (88). Selv i ord med “glider” (se ndf.) har han *-ð*: *uw'ð* (ud, 34), *¹nu-tij'ðən* (nutiden, 114).

Mange af vendelbomålets **lange vokaler** er forskudt i retning af mere lukkede lyd, sammenlignet med rigsmålet. Til rigsmålets *eː*, *øː*, *oː*, *åː*, *aː* svarer typisk *iː*, *yː*, *uː*, *oː*, *òː*, og svarende til rigsmålets *iː*, *yː*, *uː* er der udviklet såkaldte “glidere”: *ij*, *yj*, *uw*. Af disse særlige langvokaler ses kun “gliderne” bevaret i sønnens sprog: *-skuw'r* (skur, 54),

prij's (pris, 55); jf. også eksemplerne sidst i forrige afsnit. Ellers har sønnen overtaget rigsmålets langvokaler; han siger *he·lā* (hele, 66), *ko·n* (kone, 89), *sto·r* (stor, 10), *få·* (få, 119), *har* (har, tryksv., 113), *sa·* (sagde, 45) – modsat faderens *hi·lā* (59), *ku·n* (99), *stu·ə* (store, 79 mv.), *fo* (få, tryksv., 114), *hò·r* (har, 110) el. tryksv. *hò* (74), *sò·* (sagde, 47). Faderens *si·l* (selv, 52) er tilmed i sønnens mund blevet kortvokalisk som i rigsmålet: *sèl·* (40).

Et tilsvarende billede tegner sig for korte a-lyd foran n-lyd. Medens det i faderens dialekt hedder *gān·* (gang, 33), *ò·n̄tj* el. *ò·n̄t* (andet, 42), har sønnen overtaget rigsmålets *gan·* (39), *anəð* (120). Også i de fleste andre, mindre systematiserbare tilfælde, hvor der er forskel på vendelbomålets og rigsmålets kortvokaler, følger sønnen rigsmålet. Han siger f.eks. *kom* (kom, tryksv., 87), *fik* (fik, 101), *blew* (blev, tryksv., 1) – medens faderen har *kam* (33), *fæk* (102), *bløw* (36 mv.).

Bøjning

Af bøjningsformer, der afslører sønnens baggrund i jysk eller endog vendsysselsk dialekt, skal først og fremmest nævnes de karakteristiske datids- og tillægsformer m.v. på *-ə*, svarende til rigsmålets *-ede*, *-et*: *plø·ə* (pløjede, 6), *lokə* (lukket, 88), *gra·wə* (gravet, 77) etc. Eller bestemthedsformerne for intetkønsord med samme endelse, svarende til rigsmålets *-et*: *læsə* (læsset, 30), *køknə* (køkkenet, 89) etc. På begge disse punkter er der god overensstemmelse med faderens sprog, hvad læseren let selv vil kunne overbevise sig om. Kun i enkelte tilfælde slumper sønnen til at bruge rigsmålsformen: *få·əð* (fået 113, m.var. 46), *ma·lət* (malet, 55). Det afsluttende *-ə* i vendelbomålets datids- og tillægsformer er i øvrigt ikke udtryk for manglende apokope (jf. ovenfor), idet dialekten engang har haft et afsluttende *-ð*, som “dækkede” for svagtryksvokalen (< **lokəð*, **læsəð* etc.).

Også den datids- og tillægstype, der helt savner en fra rigsmålet forventet endelse, har sønnen bevaret: *fløt* (flyttede, 1), *hit* (hittede, 24) – om typens oprindelse, se ovf. under apokope. Men man finder flere eksempler i faderens replikker, f.eks. *hjèt* (hed, 47), *høt* (hørte, 92); og

sønnens *hø'rt* (hørt, 61) kunne tyde på, at bøjningstypen er på retur i hans regionalsprog.

Ordforråd

Hvad ordforrådet angår, tyder teksten på en betragtelig distance mellem sønnens og faderens sprog. Det springer straks i øjnene, at sønnen omtaler sig selv som *jè* (jeg, 54 m.v.), medens faderen anvender det jyske *a* (51 mv.). Og sønnen siger *mèl'am* (mellem, 50) i en sammenhæng, hvor faderen vil anvende *å* (af, 51). Men bortset fra disse tilfælde kan man ikke umiddelbart sammenholde deres glosevalg; indtrykket af distance må hvile på et helhedsindtryk af deres sprog hver for sig.

Sønnen bestræber sig naturligt nok – i denne samtale med sin gamle fader om fortidige lokale begivenheder – på at bruge et mere dialektpræget sprog end i andre situationer; f.eks. siger han *sò'nt* (sådan, 2 og 54), *fø'ð* (brødføde, 20), *si'l* (selv, 52), *rèjti* (rigtigt, 68), *såmti* (somme tider, 104) – dialektale ord og udtaler, han nok ville erstatte med mere rigsmålsnære, hvis han talte med en rigsmålstalende. Hvor han ikke bevidst tager dette hensyn, “dumper han i” og bruger dialektfremmede gloser, som er naturlige i hans regionalsprog: *husk* (huske, 45), *lelə* (lille, 20), *¹nu₁tij'ðən* (nutiden, 114) – og som faderen jo også uden videre forstår, selv om han nok snarere ville sige: **hò'w* (huge), **betə* (bitte), **¹no om₁da'w* (nu om dage). Jf. også de abstrakte rigsmålsord til slut i afsnittet om apokope.

Omvendt bruger faderen en række ældre dialektgloser, som sønnen forstår, men som næppe længere tilhører hans naturlige sprog: *tøt* (tykte = syntes, 18), *həlsən* (ellers, 35), *¹nu:kòn* (nogetkorn = i nogen grad, lidt, 35), *bè'r* (bedre = klare, 56), *æ ¹betə₁kòn* (et bittekorn = en smule, 60), *si'n* (siden = efter, 71), *¹a'wt₁neŋən* (aftningen = aftenen, 41). At han så også – da de til slut snakker om nutiden – låner fra rigsmålet (f.eks. *¹lyjsbeləðər*, 117), er en sag for sig.

I randområdet af denne problemstilling finder man også eksempler på ord, der i faderens dialekt og sønnens regionalsprog har fået så forskellig form, at det kan diskuteres, om de overhovedet længere opfattes som sam-

me ord – eller simpelthen er modsvarigheder i de to sprog. Jeg tænker på eksempler som sønnens *'mèj(·)əð* (meget, 81 etc.) over for faderens *møj'* (59 etc.), eller sønnens *mo·sən* (mosen, 2) over for faderens gamle (ubestemte) enstavelsesform *mu's* (13). Jf. også parret *anəð – òntj*, omtalt tidligere i forbindelse med kortvokalerne.

Konklusion

Sammenfattende kan man om det herbehandlede regionalsprog sige, at det smukt bekræfter de tommelfingerregler for fastholdelse og opgivelse af dialektale træk, som blev opstillet s.27 som resumé af tidligere regionalsprogsundersøgelser: De bedst bevarede dialekttræk i sønnens sprog er de prosodiske (med apokope, tryk- og stødforhold) og hvad der står i nær sammenhæng hermed (sætningsintonation). Af dialektens rigsmålsfremmede lyd finder man nogle få konsonanter og konsonantforbindelser bevaret forrest i ordene (*ð-*, *w-*, *hw-*, *hj-*), ligesom de såkaldte “glidere” er intakte (*ij*, *yj*, *uw*); resten har stort set måttet vige for rigsmålsnormen. Af dialektens bøjningssystem viderefører sønnens regionalsprog stort set kun endelsen *-ə* (i datid, tillægsform og bestemt form). Sit ordforråd har regionalsproget i altovervejende grad fra rigsmålet.

Litteraturliste

- Bengtson, Kim Daniel Bjarne: Danske Folkemål 27:25-81, 1985. Yngre regionaldansk. En kvantificerende, sociofonetisk analyse af sprogbrugsvariationen i Øster Hanherred.
- Bjerrum, Marie: Rigsmålets grænser. At færdes i sproget (s.35-42). Kbh. 1975.
- Bøggild-Andersen, Boel: Ord&Sag 2:23-30, 1982. En vestjysk herredsskriver og hans baggrund – træk af sproget i Skast herreds tingbøger 1636-1640.
- Ejskjær, Inger: Dialektstudier 1:7-50, 1964. Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk.
- Geist, Hanne Louise & Mogens Baumann Larsen: Dialektstudier 3:137-168, 1974. Lokalsprog og regionalsprog på Bornholm.
- Grønnum (Thorsen), Nina: ARIPUC 22:1-23, 1988. ARIPUC 23:1-85, 1989. Standard Danish intonation.
- Hansen, Elisabeth & Jørn Lund (red.): Skolen, Samfundet og Dialekten. Frederikshavn, 1983.

- Jensen, Anker: *Dania* V:213-231, 1898. Sproglige Forhold i Åby Sogn.
- Jensen, Ella: *Dialektstudier* 2:197-270, 1967. Om sproget i Århus 1900-1910.
- Jul Nielsen, B. & Magda Nyberg: *Danske Folkemål* 30:31-87, 1988. *Danske Folkemål* 31:119-153, 1989. Talesprogsvariationen i Odder kommune.
- Kristensen, Kjeld: *Dialektstudier* 4:29-109, 1977-79. Variationen i vestjysk stationsbymål (Vinderup). *Dialektstudier* 4:161-236, 1977-79. Kvantitative blandingsprogsstudier. *Danske Folkemål* 22:29-124, 1980. Situationsafhængig sprogbrug hos vestjyske skoleelever.
- Lisse, Chr.: *Dialektstudier* 1:171-208, 1964. Nogle lydligge restitutioner i ømålene.
- Lund, Jørn: *Danske Studier* 72:62-82, 1977. Regionalsprogsstudier.
- Nyberg, Magda: *Danske Folkemål* 33:159-168, 1991. Unge sønderjyders rigsmålstilegnelse.
- Pedersen, Inge Lise: *Danske Folkemål* 27:83-102, 1985. Dialektudtynding på Fyn.
- Pedersen, Karen Margrethe: *Dialekt, regionalsprog, rigssprog*. Institut for grænseregionsforskning. Åbenrå 1977.
- Skautrup, Peter: *Danske Studier* 18:97-111, 1921. Om Folke- og Sprogblanding i et vestjysk Sogn.
- Thorsen, Nina & Bent Jul Nielsen: *ARIPUC* 15:1-12, 1981. Fundamental frequency patterning and sentence intonation in two Jutlandic dialects.

Viggo Sørensen:

Det er d'et, der gør 'et

- om stedordet *dem* i vest- og sønderjysk

I en af Holbergs bedste komedier demonstrerer Erasmus Montanus sine akademiske færdigheder ved at disputere sin moder om til en sten: *En sten kan ikke flyve. I kan ikke flyve. Ergo er Morlille en sten.* Og da hun bryder helt sammen, forbarmer han sig og disputerer hende tilbage til menneskeværdighed: *En sten kan ikke tænke eller tale. Morlille kan tale. Ergo er Morlille ingen sten.*

Når scenen forekommer så morsom, skyldes det selvfølgelig i første række de absurde følgeslutninger og den naive bondekones hastigt vekslede reaktioner – fra skepsis over fortabthed, fortrøstning og lettelse, til uforbeholden beundring: *Der vil (= skal) min tro stærke hoveder til at studere!* Men komikken styrkes også her – som så ofte ellers – af, at uforenelige størrelser konfronteres, at der frækt ses bort fra grundlæggende modsætninger i vor verdensopfattelse.

Hvad i alverden har Morlille og en sten overhovedet med hinanden at gøre? De hører jo hjemme i helt forskelle afdelinger af tilværelsen – dyreriget og mineralriget, som det hed i et af min barndoms gætteprogrammer. Vi ved jo allesammen, at mennesker bevæger sig rundt i, er bevidste om og i princippet behersker deres omverden. Sten og andre ting er her bare, kan ikke foretage sig noget selv, men højst blive genstand for vores opmærksomhed og handlinger. En sten kan ikke flyve, disputerer Erasmus, og Morlille kommenterer snusfornuftigt: *Nej det er vist nok, undtagen man kaster den.*

Denne fundamentale modsætning mellem handlende mennesker og døde ting gennemsyrrer sproget – med dyrene som en mellemliggende

ulden gråzone. Mennesker kan tænke og tale, dyr måske også i et vist omfang – og i hvert fald kan nogle af dem flyve –, tingene kan ingen af delene. Og det vil sige, at store grupper af navneord slet ikke kan bruges sammen med store grupper af udsagnsord (medmindre vi bruger udsagnsordene i en særlig “overført” betydning, som når *stenen fløj fra slangebøssen* eller når *runestenen taler til os om fordums bedrifter*). Sprogforskere betragter det som indholdsmæssige begrænsninger på ordenes kombination, og sådanne ting henvises principielt til behandling i ordbøger.

Grammatik i egentlig forstand er det i hvert fald ikke. Navneord bøjes efter samme mønstre, hvad enten de betegner mennesker, dyr eller ting; det hedder f.eks. i bestemt form *manden, katten, stenen, barnet, føllet, bjerget*. Endelserne her afhænger alene af ordets såkaldt grammatiske køn: fælleskøn eller intetkøn. For et tusind år siden havde dansk tre grammatiske køn: hankøn, hunkøn og intetkøn – sådan som tysk og en del andre indoeuropæiske sprog stadig har det. Men alle disse navne er opfundet af sprogforskere, og de grammatiske køn står ikke i noget ligefremt forhold til modsætningen mellem dyre- og mineralrige, endsige til de rigtige køn inden for dyreriget.

Også de stedord (*han, hun, den* osv.), hvormed man henviser til tidligere nævnte personer eller ting, var i vikingetidens dansk – og er stadig i tysk – knyttet til ordenes grammatiske køn. Det hed *han* om ens arm, *hun* om den jord man ejede, *det* om tøjet man bar. Først i løbet af middelalderen sker – vistnok startende i jysk, og hjulpet på gлед af forenkede bøjninger¹ – det skred i stedordenes brug, som fører frem til den nuværende sprogbrug. *Han* og *hun* forbeholdes nu personer (til nøds også husdyr), afhængigt af deres rigtige køn. Til alt andet henvises der med *det* eller *den*, afhængigt af ordenes grammatiske køn.²

I flertal er enhver modsætning ophævet nu: her henvises altid med

¹ Jf. Peter Skautrup: Det danske sprogs historie. 1944-70. I.269f.

² At kategorien grammatisk køn så har udviklet sig meget forskelligt inden for det danske sprogområde, behøver ikke at komplicere fremstillingen her. Det skal blot nævnes, at dialekterne på Øerne samt i det nordligste og allerøstligste Jylland bibeholdt de tre gamle grammatiske køn, medens han- og hunkøn forenedes til fælleskøn i resten af de jyske dialekter samt i rigsmålet. Endelig udviklede der sig i vest- og sønderjysk en noget anden brug af modsætningen fælleskøn - intetkøn end i østjysk og rigsmålet. Jf. Niels Åge Nielsen: De jyske Dialekter (1959) s.44ff.

de. Alle hidtil nævnte former er dem, der bruges som grundled; som genstands- og hensynsled har mange stedord jo bevaret en særlig form: *ham, hende, dem*; men deres indbyrdes forhold er ganske som for *han, hun, den*. Dog har vi et ekstra stedord til såkaldt reflektiv brug: når et genstands- eller hensynsled er samme *han, hun, den, det* eller *de* som grundledet, betegnes det med *sig* (i jysk dog *dem* i flertal). Det skæve system af stedord (i såkaldt 3.person), der bruges i moderne dansk, kan

Figur 1. 3.persons stedord i moderne dansk

	ental				flertal
	om personer		om andet		
	♂	♀	fælleskøn	intetkøn	
som grundled	<i>han</i>	<i>hun</i>	<i>den</i>	<i>det</i>	<i>de</i>
som genstands- el. hensynsled	<i>ham</i>	<i>hende</i>			<i>dem</i>
brugt reflektivt	<i>sig</i>				<i>sig</i> ¹ , <i>dem</i> ²

1) i rigsmålet; 2) i jysk

sammenfattes i følgende skema:

Og hermed er banen omsider kridtet op for den tålmodige læser. Jeg kan nu gå over til at vise, hvordan modsætningen mellem personer og andet, som dominerer ental i ovenstående skema, er trængt yderligere frem i vest- og sønderjysk. Der dukker den nemlig også op i flertal – under bestemte betingelser.

Stedordenes svækkelse i enklise

Stedordene i figur 1 udtales mere eller mindre forskelligt i trykstærk og tryksvag stilling. Forskellene er ikke så påfaldende i rigsmål, men i jysk kan nogle af ordene reduceres næsten til ukendelighed. F.eks. kan

³ Eksemplerne (1)–(3) stammer fra Anders Bjerrums optegnelser i Vodder sogn (top. nr. 3088). Sætningerne er omsat til Jysk Ordbogs lydskrift.

den med aftagende tryk udtales på følgende måder i Sønderjylland³

- (1) ¹*dæŋ* ^{gi} ¹*e* ^t ¹*manə* ¹*mjat̪k*
= den (ko) giver ikke meget mælk
- (2) ¹*ba:r* *dæŋ* ¹*e* ^t ¹*ska:r* ¹*nåwər*
= bare den ikke skader (dvs. fejler) noget (sagt om en kalv)
- (3) *få ən* ¹*no* ¹*gāt* ¹*a* ¹*stre* ^{pət}
= få den nu godt afstrippet (dvs. få den sidste mælk malket godt ud af yveret på koen)

Som det ses, er det ikke i sig selv tabet af stærktryk – overgangen fra (1) til (2) –, der medfører den største forandring af *den*. Stødet går tabt og *æ*'et udtales måske lidt mindre præcist; men noget tilsvarende sker for alle ord, der kommer under svagtryk, uden at det går ud over genkendelsen. Derimod ændres udtalen af *den* radikalt ved overgangen fra (2) til (3): *d*'et i ordets start falder væk, *æ*'et reduceres til den specielle svagtryksvokal *ə* (som kendes fra slutningen af mange rigsmålsord: *finde*, *gamle* etc.). Det er lige før man her fristes til at tale om et nyt stedord *en*.

Den særlige position, stedordet indtager i eksempel (3), kalder sprogforskerne enklise. Ordet står her helt uden tryk, er praktisk talt smeltet sammen med et foranstående udsagns- eller forholdsord, og opfører sig i sin reducerede form næsten som en endelse til dette ord. Optegneren af (3) har da også oprindeligt skrevet *få·n* (= få den) – i ét ord.

Den viste udvikling i enklise *den* > *en* (for nu at skrive det lidt enkelt) er fællesjysk. Og lige så almindelig er forenklingen *det* > *et* (som godt nok forskellige steder i Jylland kan dække over udtalerne *ət*, *əð*, *ər* eller *ə*). De fleste andre ord i figur 1 har en helt anden lydstruktur, som ikke er modtagelig for sådanne radikale forenklinger, ikke engang i enklise. Men ordene i flertal (*de*, *dem*) begynder jo også med *de*- og kunne synes egnede kandidater for *d*-tab og *ə*-udvikling.

Når ordet *de* ikke ændres i den retning, hænger det vel sammen med, at ordet på trods af skriftens *e* udtales med *i* – også overalt i jysk; ordet er ingen fuldstændig parallel til *den* og *det*. Vanskeligere er det at forstå, at der ikke til *dem* er udviklet en fællesjysk enkliseform *em*. Inden for

Nord- og Østjylland er der kun nogle få ældre kilder, som viser tendens til en sådan enklitisk form.⁴ Måske er det den manglende svækkelse af grundformen *de*, som er “smittet af” på bøjningsformen *dem* og har hindret svækkelse efter mønsteret *den > en, det > et*.

I Vest- og Sønderjylland har enkliseudviklingen *dem > em* imidlertid fundet sted – om end med et par bemærkelsesværdige undtagelser, som vil fremgå af følgende eksempler fra Nordvestjylland.⁵

- (4) *Do mo fo, hwet'ten å'em do æl ha*
 (= du må få, hvilken af dem du vil have) ...
ved Laan eller Køb af Redskaber og Dyr.
- (5) *Do mo fo, hwet'ten å dæm do æl ha*
 (= du må få, hvilken af dem du vil have) ...
over for Frieren til en af hans giftefærdige Døtre.
- (6) *når wi gir æ 'gri:s ka'tøflær, så 'tå:r di æm*
 (= når vi giver grisene kartofler, så tager de dem)
 ... dvs. så tager de kartoflerne.
- (7) *når wi gir æ 'gri:s ka'tøflær, så 'tå:r di ðæm*
 (= når vi giver grisene kartofler, så tager de dem)
 ... dvs. så tager de på i vægt (idet at tage sig = tage på)

Eksemplerne (4) og (5) er omtrent enslydende, med genstandsleddet i enklise. I (4) er der sket enklisesvækkelse (> *em*), fordi ordet henviser til dyr eller ting; i (5), hvor det henviser til personer, er enklisesvækkelsen derimod udeblevet (*dæm*). Også eksemplerne (6) og (7) er næsten enslydende, igen med genstandsleddet i enklise (ligesom det forudgående grundled *de*). I (6) sker samme enklisesvækkelse (> *æm*) som i (4), men i (7) udebliver den. Godt nok henviser ordet ikke til perso-

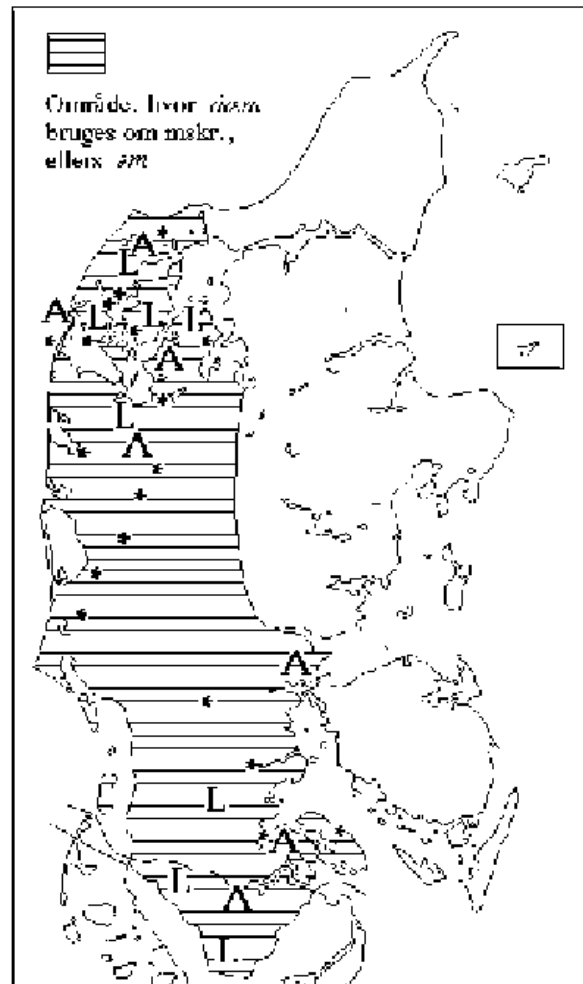
⁴ Se fx. J.M.Jensen: Et vendelbomåls lyd- og formlære (1897-1902), s.169; Niels Andersen: Faaklaaring aa Beskryvels ... (1835), s.14. Sidstnævnte sted kan den *d-løse* form dog måske skyldes en mere omsiggribende tendens på Randers-Århus-Grenåegnen til opgivelse af *d-* i starten af småord – ikke kun i enklise.

⁵ Eksemplerne (4)-(5) stammer fra Torolf Kristensen: Fræ mi bet'te Ti, ... (1939), s.IX. Eksemplerne (6)-(7) er hentet i Torsten Balles ordsamling fra Torsted sogn (top. nr. 1355); sætningerne er omsat til Jysk Ordbogs lydskrift.

ner, men det står refleksivt, dvs. betegner det samme som grundledet (nemlig grisene). Der er altså to forhold, som – uafhængigt af hinanden – blokerer for udviklingen af vest- og sønderjysk *əm* i enklise: (a) henvisning til person, (b) reflektiv brug.

Kortet til højre viser, hvorfra Jysk Ordbog har oplysninger om denne fordeling af enklitisk *dæm* og *əm*. Som det ses, er fordelingsreglerne allerede opdaget af K.J.Lyngby på dennes optegningsrejser i 1850-60'erne. Og de er genformuleret af mange senere dialektologer samt nogle af Jysk Ordbogs meddelere. Når billedet fyldes ud med alt eksempelmateriale fra Jysk Ordbogs seddelsamlinger samt svarene på spørgeliste AO (1964), viser det sig, at den nævnte fordeling *dæm* / *əm* hører hjemme inden for kortets skraverede område.

Fordelingen har vel fra gammel tid været mindre konsekvent i områdets yderkanter. F.eks. anvender C.M.C.Kvolsgaard snart *əm*, snart *ðæm* om ting i sine dialektberetninger fra grænsen mellem Thy og Hanherred. I yngre dialekt synes skellet *dæm* / *əm* stærkt på retur i tre-

Udbredelsen af den vest- og sønderjyske enklisemodsætning *dæm* / *əm*.

L markerer steder, hvor K. J. Lyngby har optegnet og redegjort for fænomenet; *A* og * markerer eksplicitte oplysninger fra andre filologer henholdsvis Jysk Ordbogs meddelere.

⁶ Jf. f.eks. Po fir glowend Pæl (1923). S.38: *vi holdt sgi ett aaltfor møj aa aa komm nied mell de Daal' med æ Foer, nær vi war jenne ved 'em = vi (hyrdedrenge) holdt sgu ikke alt for meget af at komme ned mellem de dale med fårene, når vi var ene ved dem. – S.42: de spur æ Skuel ad, hwifor han ... ett ku læ dem dje Gudshues sto = de (nemlig kirkebyggerne) spurgte trolden ad, hvorfor han ikke kunne lade (dem) deres gudshus stå (i fred).*

kanten Skive–Esbjerg–Haderslev. Men i en solid gammel vestjysk dialekt, som den Aakjær beherskede, finder man ingen slinger i valsen.⁶ For Vest- og Sønderjylland kan der altså opstilles følgende parallel til figur 1 – men kun gældende for de enklitiske former, hvilket antydes

Figur 2. 3.persons stedord i Vest- og Sønderjylland, enklitiske former

	ental				flertal	
	om personer		om andet		om personer	om andet
	♂	♀	fælleskøn	intetkøn		
som grundled	◦han	◦hon	◦æn	◦æ (og lign.)	◦di	
som genstands- el. hensynsled	◦ham	◦hin			◦dæm	◦æm
brugt reflektivt	◦sæ				◦dæm	

med tegnet for absolut svagtryk (◦):

I sproghistorisk perspektiv

Som det ses af figur 2, har modsætningen mellem personer og andet – med enklisen som indfaldsport – vundet fodfæste også i flertal af 3.persons-stedordene. Så her var det nu muligt både i ental og flertal at antyde personers mindreværd alene ved brugen af stedord: omtalt som *én* (den) eller *ém* (dem) fratages folk deres fulde menneskelighed – næsten som den stakkels Morlille i artiklens start:⁷

- (8) *saa waaer do dæ fo hinn, den sladrer rujn omkring*
= så var du dig for hende, “hun” sladrer rundt omkring!
- (9) *de 'wår en'da 'spel' å 'hør æm 'sna"k*
= det var virkelig løjer at høre dem snakke (om børn, der gør sig kloge)

⁷ Eksemplerne stammer fra Hans Bakgaard: *Folk, æ haaer mødt* (1939), hhv. Johs. Helwegs optegnelser fra Velling sogn (top. nr. 2533).

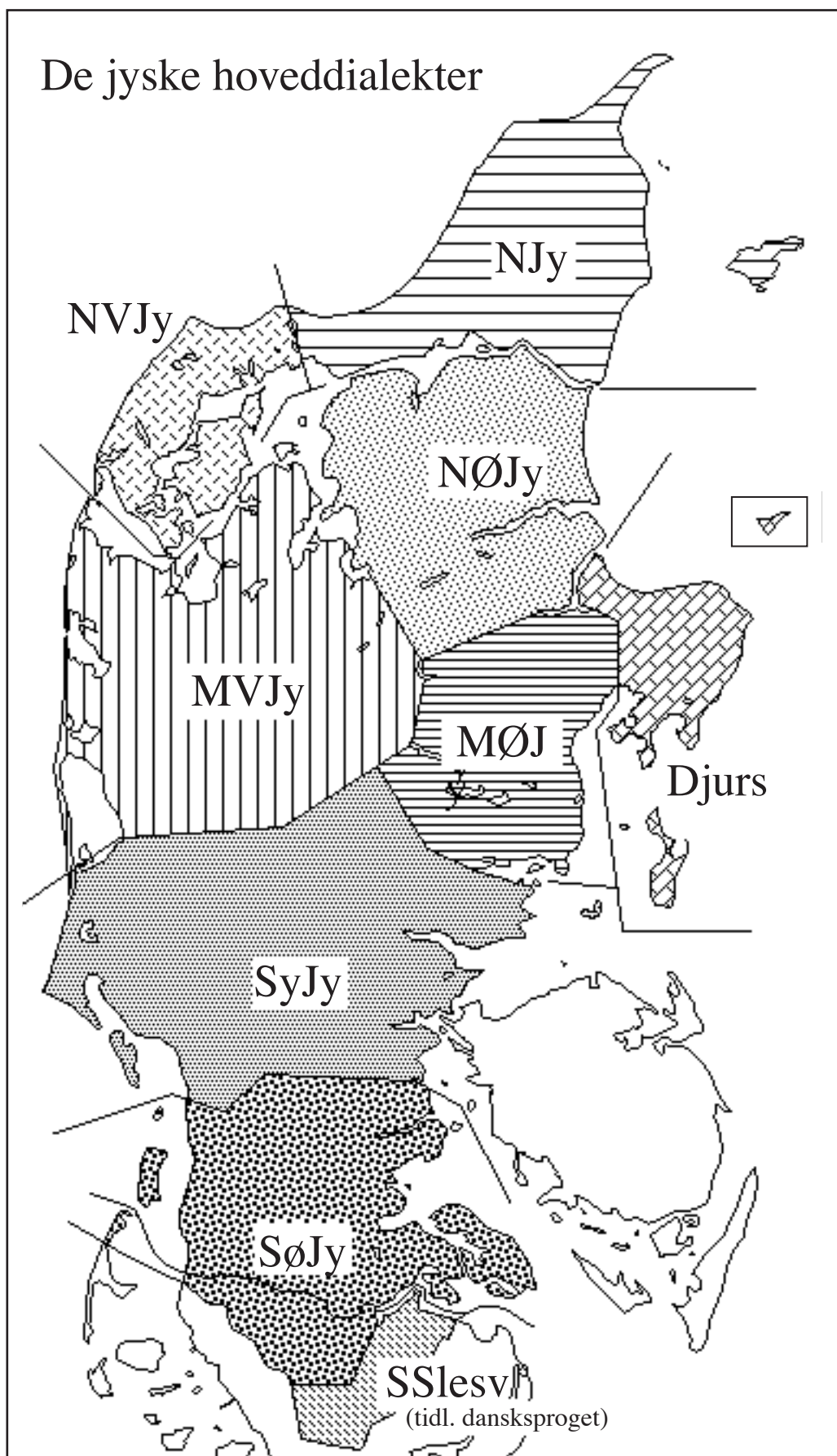
Men modsætningen har altså ikke bredt sig videre til grundledsformen *de* eller refleksiv-formen *dem* i enklise, endsige ud over enklisen til de mere trykstærke positioner af stedordene (for der gælder figur 1 også i vest- og sønderjysk). Systemet af stedord er ikke på nogen måde forenklet af opspaltningen *dəm* / *əm*; det er snarest blevet endnu mere skævt. Sproghistorien viser sig – selv i denne detalje – som en yderst inkonsekvent affære.

Hvorfor? Simpelthen fordi den er resultatet af menneskelig adfærd: sprogbrugernes (i reglen ubevidste) behov, valg og tilvænnning. Mennesker er som bekendt inkonsekvente; vi har det med i enhver situation at gribe til de nemme løsninger, de forhåndenværende søm – uden at bekymre os alt for meget om de videre konsekvenser. Og er der ingen nemme løsninger for hånden, så er det lettest at opgive sagen.

Jeg brugte starten af denne artikel til at pege på, hvor central i vores bevidsthed modsætningen er mellem personer på den ene side og alt andet på den anden. Det giver et latent behov for også at lade denne modsætning komme til udtryk – f.eks. i valget af stedord. Men om behovet så også tilfredsstilles – det afhænger af, hvilke søm vi har for hånden.

Inden for 3.persons-stedordene viste muligheden sig engang i middelalderen: ved en funktionel adskillelse mellem stedordene *han* / *hun* og et nyt sæt henvisende ord *den* / *det*. Næste chance kom i de dialekter, hvor enkliseudviklingen *dem* > *əm* stod på vippen, og de to konkurrerende former kunne gives hver sin funktion. Siden har der ikke været stedord i opbrud, som modsætningen kunne indbygges i.

Det ligger i princippet om de forhåndenværende søm, at sprogbrugeren så godt som aldrig tilfredsstiller sine latente udtryksbehov ved at finde på nye ord. Lad mig slutte af med et godt nutids-eksempel på det. I vore ligestillingstider er det praktisk – og i visse tilfælde direkte lovbeftet – ikke at omtale folks køn: i administrative regler, i stillingsannoncer etc. Det ville kort sagt være praktisk med et stedord ved siden af *han* og *hun*, som ikke sagde noget om kønnet. Så slap man for tunge omskrivninger som *vedkommende*, *han eller hun*, *omtalte person*, *m/k* osv. For år tilbage satsede rødstrømper på et kunstord i retning af finsk

Jysk Ordbog

Adresse: Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning,
Aarhus Universitet, Niels Juels Gade 84, 8200 Århus N.
tlf. 8942 1913

INSTITUTTET er oprettet 1932. **ORDBOGEN** har modtaget målrettede fondsbevillinger til materialeindsamling fra 1953.

SAMLINGER:

ORDBOGSKATOTEK. Ca. 3 mill. kartotekskort med udskrift af:
dialektlitteratur
kultur- og lokalhistoriske værker
indsendte ordlister etc.
lydskrevne feltoptegnelser ved filologer.

SPØRGELISTESAMLING. Ca. 1300 kapsler med besvarelser af ca. 120 spørgelister, hver med ca. 40 spørgsmål besvaret af gennemsnitligt 700 meddelere; i alt svarende til ca. 3.3 mill. enkeltoplysninger.

MANUSKRIPTSAMLING. 528 manuskripter og manuskriptgrupper, fordelt på ca. 300 kassetter.

BÅNDSAMLING. Ca. 1120 bånd med optagelser fra ca. 550 sogne, gennemsnitligt med 30 minutters tale.

KORTSAMLING. Ca. 4000 dialektgeografiske kort.

BIBLIOTEK. Ca. 10.000 bind, med særlig vægt på dialektlitteratur, lokal- og kulturhistorisk litteratur, dialektologi og ordbøger.

MEDARBEJDERE: 3 redaktører (Ove Rasmussen, Viggo Sørensen, Torben Arboe Andersen), 1 sekretær (Birte Daugaard Jørgensen). Time-lønnet medhjælp i vekslende omfang afhængigt af fonds-bevillinger etc.

MEDDELERE: P.t. ca. 350 frivillige bidragsydere, der besvarer spørgelister, indsender ordlister mv. Samlet antal meddelere gennem åre-ne: ca. 3000.

PUBLIKATION: Ord & Sag. 1980 ff. Indeholdende årsberetning og artikler om jysk sprog.

i dialekten, har sønnen i nogle tilfælde bevaret: *e·n* (inde, 90), *æ·η* (enge, 2). I andre tilfælde er længden flyttet fra den forventede placering på vokalen hen på den efterfølgende konsonant (der hvor denne såkaldte “erstatningslængde”

